

Kiss Gábor–Tóth Endre

A SZOMBATHELYI SZENT MÁRTON TEMPLOM RÉGÉSZETI
KUTATÁSA 1984–1992

(Előzetes jelentés a feltárt 9–13. századi emlékekről)

*Beati, qui non viderunt et
crediderunt, Iohann. 20, 19.*

Szombathely középkori története a településszerkezeten kívül négy objektum segítségével kutatható. Közülük egynek ismerjük a helyét, építési idejére is következtetni lehet, de ásást nem végeztek: ez a Szűz Mária templom, amelyet 1237-ben említenek először (UB I 171, nr. 235.; TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, 30. sz.; ZSÁMBÉKY-KISS s.a.). A második a külső és belső vár. A római kori palotae-gyüttes romjain (KISS s.a.) épült kerek vár szintjei a részben a területén épült székesegyház építések elpusztultak. Az 1938–1943-as feltárásról pedig metszetrajzok nem készültek. Ezért – hacsak újabb Szentlélek Tihamér helyreállítást megelőző feltárássai nem eredményeztek lényegesen újat – a belső vár értelmezésénél sem sztratigráfiára, sem leletekre nem számíthatunk, csupán az alaprajz és a források segítségével vizsgálhatjuk. A külső vár régészeti kutatása éppen csak megindult (PAULOVICS 1943, 7; HAJMASI 1991, 7). A harmadik objektum a 14. századi eredetű, ma szent Erzsébet tiszteletére szentelt ferences templom, amelyről azonban még használható felmérés sem készült: rendszeres régészeti kutatás a templom és a kolostor körzetében nem folyt. Az épület nemcsak a középkor megismerése miatt lehet fontos, hanem azért is mert a római és a középkori várossal mellett épült templom környékén állhatott Quirinus sisciai püspök temetőbazilikája, a *basilica ad Scarabatensem portam* (TÓTH 1973). A negyedik épület Szombathely keleti részén álló szent Márton templom. A következőkben ennek, jelen formájában a 17. század második felében épült templomnak a kutatásáról számolunk be.

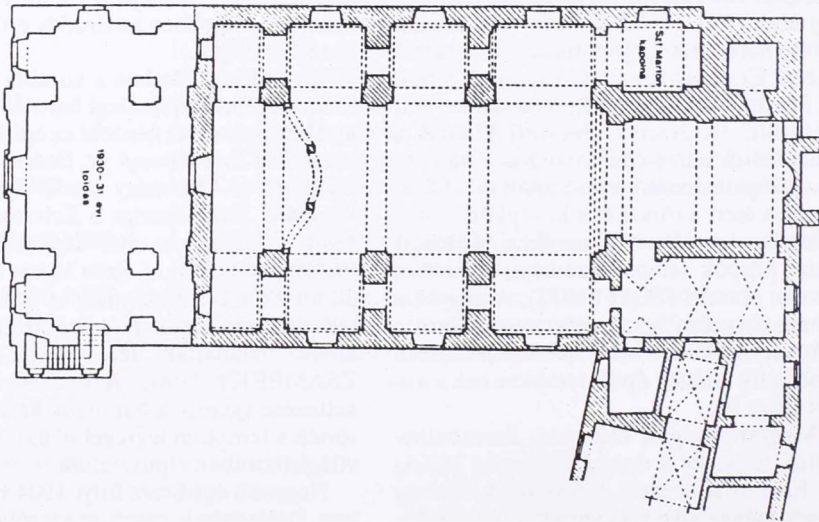
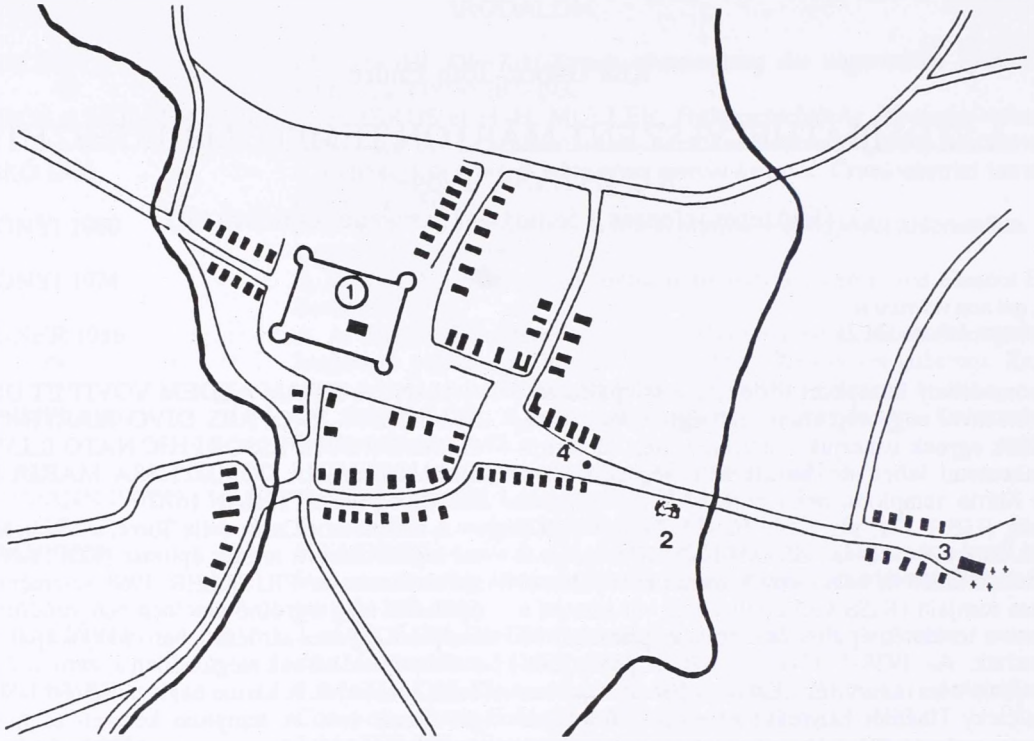
1638-ban Magyarországon elsőként, Szombathelyen telepítették le ismét a domokos rendet (SZALAY 1938). Első templomuk Draskovich György győri püspök adományából a régi szombathelyi plebániatemplom volt: a püspök a plebániát a külső várban álló Szűz Mária templomhoz helyezte át. A megviselt állapotú régi templom helyére 1668–1672 között a rendet különösképpen pártfogoló Erdődy Sándorné Batthyány Erzsébet grófnő (1619–1674) újat emeltett. Őt magát a templom kriptájában temették el (sír-emléke: ZSÁMBÉKY 1990). Az építkezést a templom homlokzatán olvasható felirat örökölte meg:

HANC SACRAM AEDEM VOVIT ET DICAVIT
SVMPTIBVS PROPRIIS DIVO MARTINO EPISCOPO
ET CONFESSORI HIC NATO ILLVSTRIS-SIMA
D(omi)NA COMMITISSA MARIA ELISABETHA
DE BOTTHIAN 1670

A templomot Carlo della Torre, a Batthyányak által foglalkoztatott mester építette (KOPPÁNY 1993, aki módosította PRICKLER 1968 véleményét). Az építkezés még a grófnő életében befejeződött. A mai templom egyenes záródású, háromhajós épület, a kol-dulórendi szokásnak megfelelően a szentély északi oldalán toronnyal. A három hajós belső tért fiókos dongaboltozat fedi. A templom kereszt- és hosszhajói alatt teljes területben, a szent Márton kápolna és a szentély egy része alatt pedig részben kriptá van, ami a 17. század végi templomnak szinte teljes területét elfoglalja. A kereszthajó, a szentély és a mellékkápolna alatti helyiségekben az Erdődy grófok vépi ága temetkezett (1. kép b.).

Az épületet részben a korábbi templom oltáraival rendezték be. A jelenlegi barokk főoltár ugyanis legalább félszáz évvel későbbi az építkezésnél. Ezt ugyanis az 1751-ben elhunyt gr. Erdődy László és második felesége, gr. Illésházy Anna-Mária címere díszíti. Koppány Tibor szerint a Krisztus öt sebének oltára 1672, a Rosarium oltár 1657-ből származik (KOPPÁNY 1993, 348). A Szűz Mária kegypoltárt 1737-ben állították fel: oltárlapnak az 1680-ban elhunyt és a templomban eltemetett hedlíházi Hedly Mátyás sírkövét használták fel (HESZTERA 1983–1984; ZSÁMBÉKY 1990). A mai berendezés 1736 utáni keltezése egyezik a harangok készítésével. Ekkor öntötték a templom legrégebbi harangjait, amelyek az I. világháborúban elpusztultak.¹

Nagyobb építkezés folyt 1904-ben, amikor a templom faszindelyeit cserépre cserélték. A belső tér változatlan maradt. 1924-ben a domonkos zárda északi szárnya és a sekrestye közötti földszintes folyosót emeletesre építették át és a sekrestye feletti oratóriumot dél felé (a folyosó felett is) kibővítették. 1930-ban a templom plebánia lett és 1930–31-ben Wälder Gyula tervei szerint nyugat felé 10,5 méterrel megnagyobbították. A homlokzatot lebontották, az újat az eredeti faragott építészeti tagozatok felhasználásával építették meg.

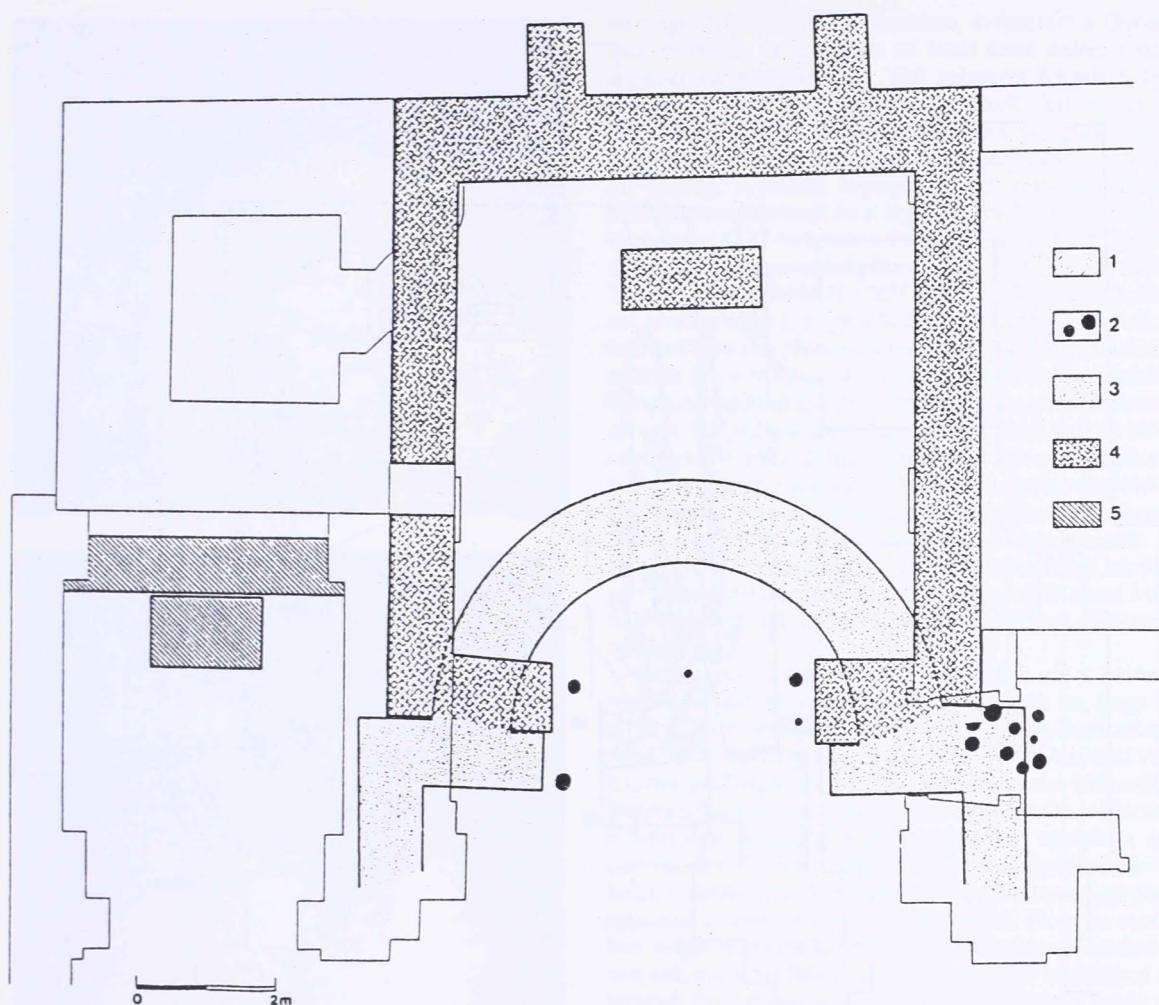

1. kép a: Sabaria-Szombathely a 15. században (rekonstrukció). 1. A kerek vár és a Szűz Mária templom; 2. Ferences templom; 3. Szent Márton templom; 4. Kupai kút;

b: A Szent Márton templom alaprajza

Abb. 1 a: Sabaria-Szombathely im 15 Jh. (Rekonstruktion). 1. Rundburg und Marienkirche; 2. Franziskanerkirche; 3. Martinskirche; 4. Kupai-Brunnen (Pokalbrunnen);

b: Grundriss der Martinskirche

2. kép a: A szentély alaprajza az építészeti periódusokkal; 1: A. periódus, 9–10. század; 2: B. periódus, 11. század; 3: 1. periódus: 11–13. század; 4: 2. periódus: 13–15. század; 5: 3. periódus: 15–16. század;

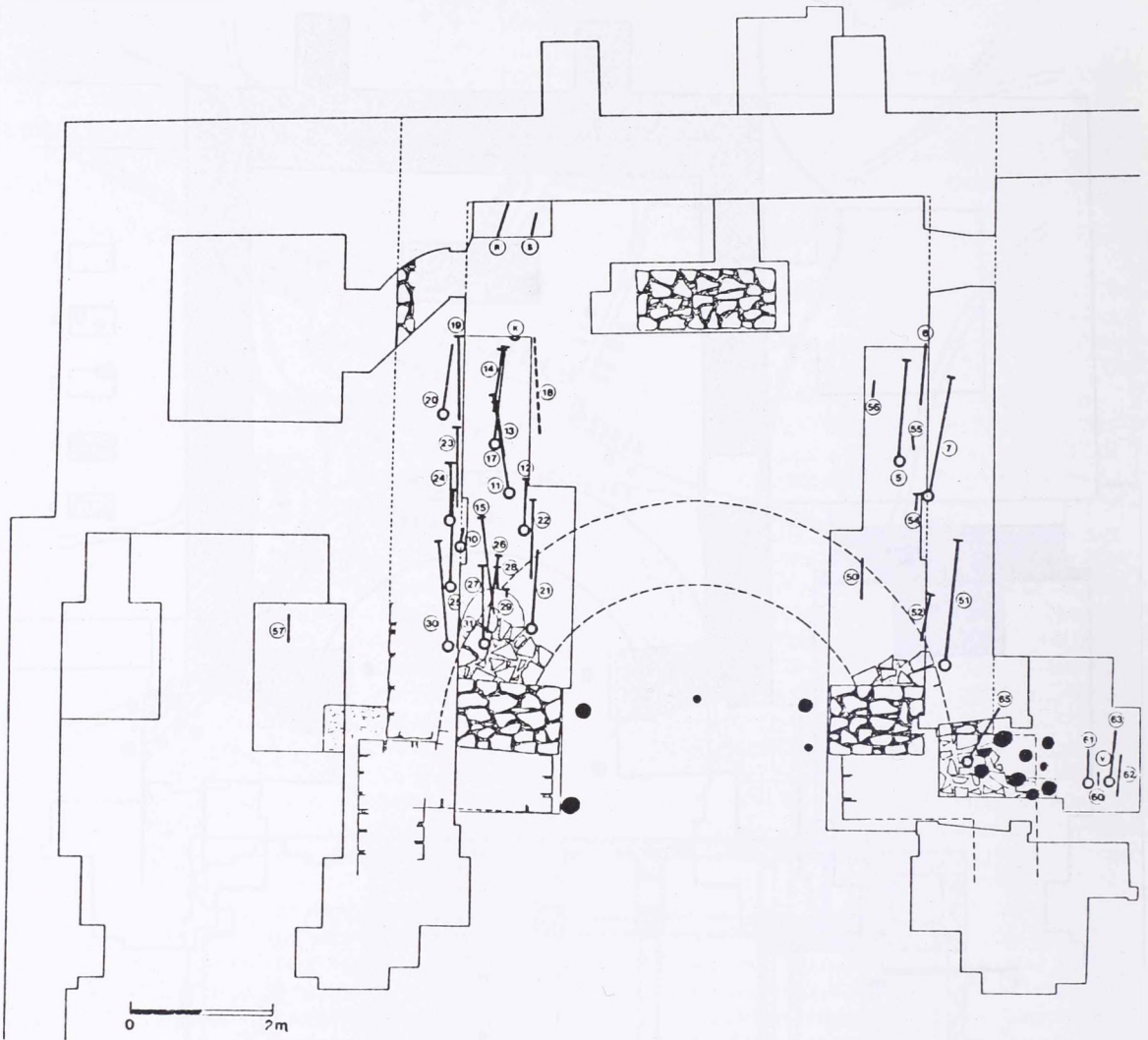
Abb. 2. a: Grundriss des Chores mit den Bauperioden: 1: Periode A, 9–10. Jh.; 2: Periode B, 11. Jh.; 3: Periode 1, 11–13. Jh.; 4: Periode 2, 13–15. Jh.; 5: Periode 3, 15–16. Jh.

nálásával a régivel azonos módon építették fel (SZALAY 1938).²

A templom újkori építéstörténete ismeretében méréségnek látszott a régészeti kutatás eredményességére számítani. Miért tartottuk mégis szükségesnek és lehetségesnek a kutatást? Mert a szent Márton templom a ferences templom mellett Szombathely másik álló középkori eredetű épülete. A kutatásából nyert, bármi csekély eredmény is – a szinte teljesen ismeretlen középkori településtörténet kutatásához – nélkülözhetetlen. A kutatást emellett a templomnak a római és a középkori településen belüli topográfiai helyzete, valamint a Márton patrocínium és az ahhoz kapcsolódó hiedelmek indokolták. Arra pedig, hogy

az átépítések ellenére mégis lehet valamilyen középkori, netán még korábbi értékelhető maradványra számítani, arra az 1924–25-ös építkezéskor a *Historia domus*ba feljegyzettekből, Paulovics István és Horváth Tibor Antal által rómainak és középkorinak vélt falrészletekből gondolhattunk. Nem utolsó sorban pedig a templom plébánosának, Vörös Ferenc esperes kanonok úrnak a kutatást nemcsak elősegítő, hanem azt a kezdetektől ösztönző szándékának is köszönhető. Ez annál jobban becsülendő, ha tudjuk: olyan templomot kellett kutatni, amely kívül-belül renoválva, jó állapotban volt.

A templom kutatásának szükségessége a szent savariai születéshelye körüli vitában merült fel. Ezzel a

2. kép: b: A szentély alaprajza a feltárt szelvényekkel és az ott talált A, B. és 1. periódusú temetkezésekkel
 Abb. 2: b: Grundriss des Chores mit den Ausgrabungsschnitten und mit der Gräber aus den Perioden A, B und 1.

céllal írta Horváth Tibor Antal összefoglalását a szent Márton születéshelyéről szóló forrásokról és Paulovics István régészeti következtetéseit a templomról (HORVÁTH 1944; PAULOVICS 1944). Amíg Paulovics István topográfiai megfigyelései helytállóknak bizonyultak, a római- és középkori falmaradványokról írt megfigyelései és következtetéseit tévesek voltak. Helyesen tulajdonított jelentőséget annak, hogy a szent Márton templom, amelyik Szombathely plébániatemploma volt, nem a város területén, hanem attól 1 km-rel keletebbre feküdt. Ott, ahol Savaria későrómai, keresztény temetője húzódik. A templomban olvasható évszázados *Hic natus est sanctus Martinus* – feltehetőleg minden festésnél megújított – feliratról arra gondolt, hogy a templom ténylegesen a szent szü-

lőházára épült rá. Falkutatásaink és a templom építéstörténetének felderítése azonban kétségtelenné tette, hogy azok a falszakaszok, amelyeket Paulovics István rómainak és egy „confessio” részének tartott, részben a román kori templom alapfalai, részben újkoriak, a 17. századnál nem öregebbek. A szentély keleti falán megfigyelhető nagyméretű fülke („concha”) sem ókeresztény, hanem barokk kori: vélhetőleg az 1672 után kialakított főoltár szoborfülkéje. A templom padlasterében megfigyelhető falmaradványok és párkányzat valóban a mainál magasabb templomhoz tartoztak, de nem a gótikus templom, hanem a korabarokk átépítés maradványai.

A középkori Sabaria kelet-nyugati irányú főutcájának folytatása (1354: *Gungus ulcha*, Anjou okm. VI

3. kép: A román templom hajójának ÉK-i sarka (2. periódus) a szent Márton kápolna padlasterében

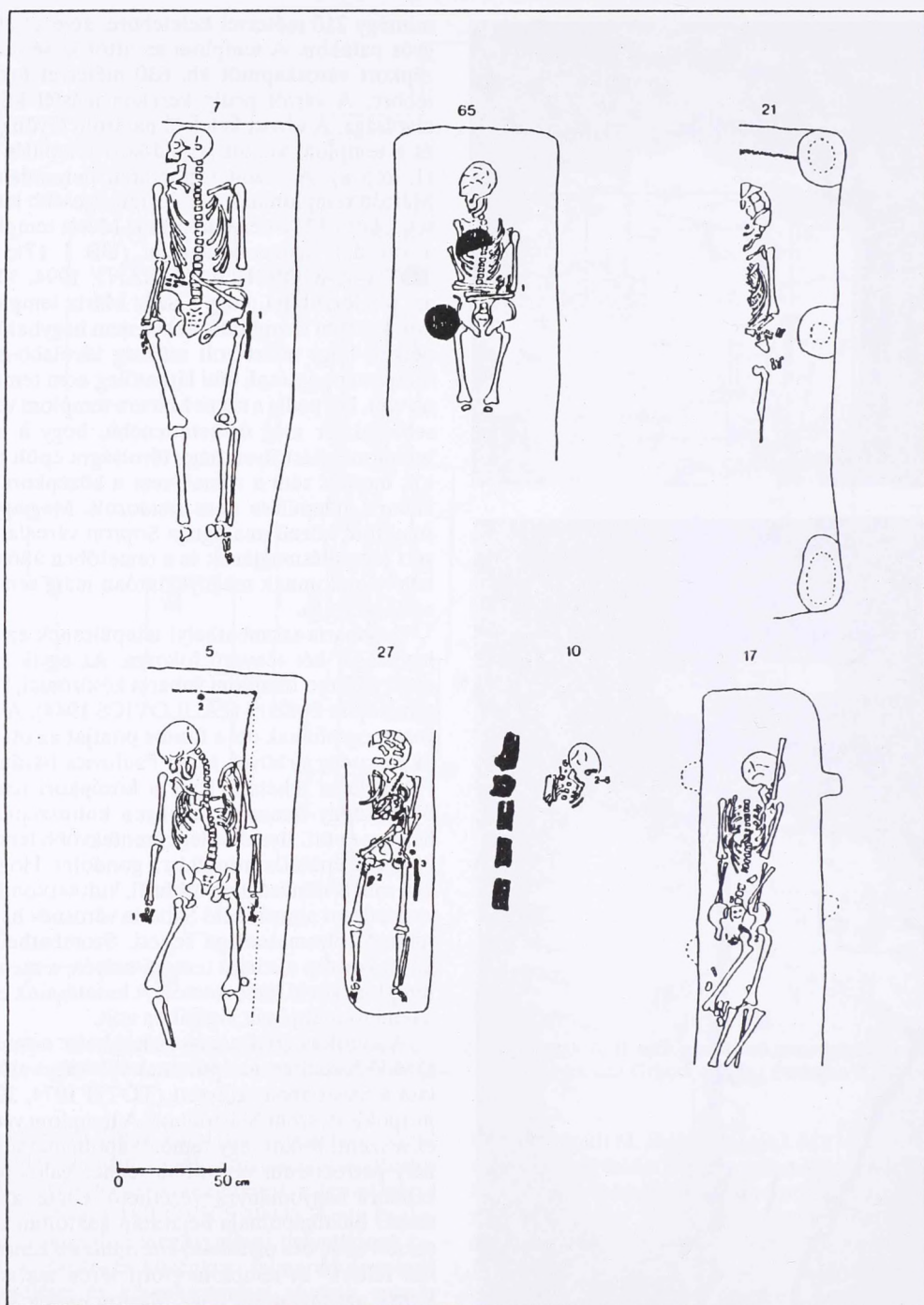
Abb. 3 Nordostrecke des Kirchenschiffs (2. Periode) im Dachbodenraum der Martinskapelle

171, 106. szám; TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, 73. sz.; HORVÁTH 1993, 14) a városkaputól

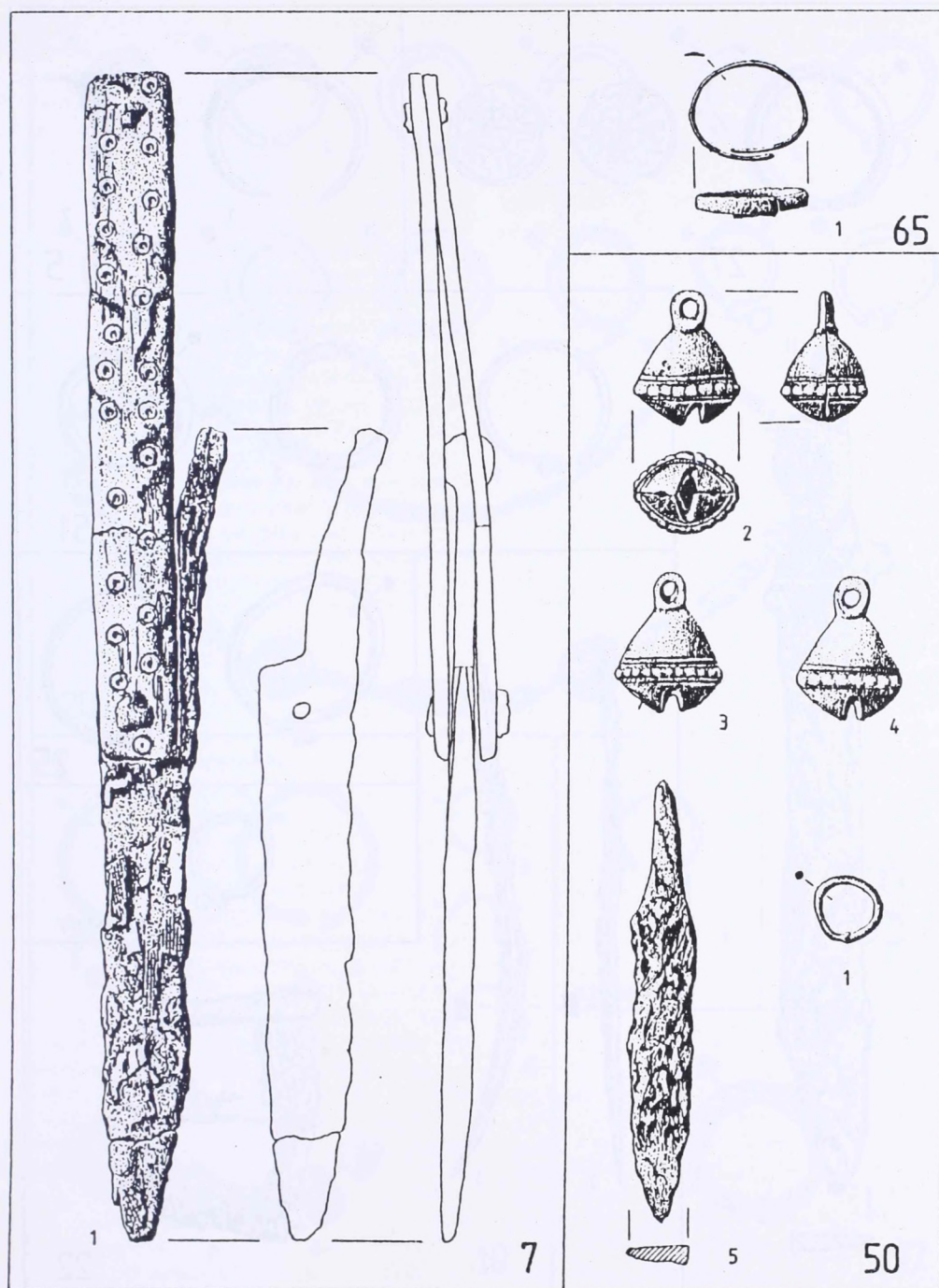
mintegy 210 méterrel keletebbre, átvezetett a Gyöngyös patakon. A templom az úttól kissé délre, a középkori városkaputól kb. 630 méterrel feküdt keletebbre. A vártól pedig kerekén másfél kilométer a távolsága. A várost keletről határoló Gyöngyös patak és a templom között Árpád-kori település nem volt (1. kép a). A vázolt topográfiai helyzetben a szent Márton templomnak az a leglényegesebb különlegessége, hogy 1237-ben már a Szűz Mária templom is állt a vár déli szomszédságában (UB I 171, Nr. 235; TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, 30. sz.). Ha azt tételezzük fel, hogy a Szűz Mária templom volt a falu korábbi temploma, akkor nem hagyható indoklás nélkül, hogy miért volt szükség távolabb egy másik templomot építeni, ami láthatólag nem temetőkápolna volt. Ha pedig a szent Márton templom volt az idősebb, akkor még érthetlenebb, hogy a középkori templom miért ilyen nagy távolságra épült településtől: ugyanis sem a római, sem a középkori és újkori Sabaria települése nem vándorolt. Megjegyezzük: e struktúra közeli analógiája Sopron városfallal körülvett településmagjának és a temetőben álló szent Mihály templomnak megnyugtatóan máig sem értelmezett távolsága.

A Sabaria-szombathelyi településnek ezt a különlegességét két tényező fokozza. Az egyik az, hogy a szent Márton templom Sabaria későrómai, keresztény temetőjére épült rá (PAULOVICS 1944). A római várostopográfiának ezt a fontos pontját az ott előkerült ókeresztény sírkövek miatt Paulovics István jól látta. Feltételezni lehetett, hogy a középkori templom az ókeresztény temető valamilyen kultuszépületének a helyére épült. Ilyenkor legkézenfekvőbb lenne csupán egyszerű épületkontinuitásra gondolni. Hogy ez esetben mégis minőségileg többről, kultuszkontinuitásról van szó, azt a továbbélő Sabaria városnév háttérével a temető folyamatossága sejteti. Szombathely lakói a középkor óta a római temető helyén, a szent Márton templom körül temetkeztek. A kutatásaink egyik célja a temető múltjának vizsgálata volt.

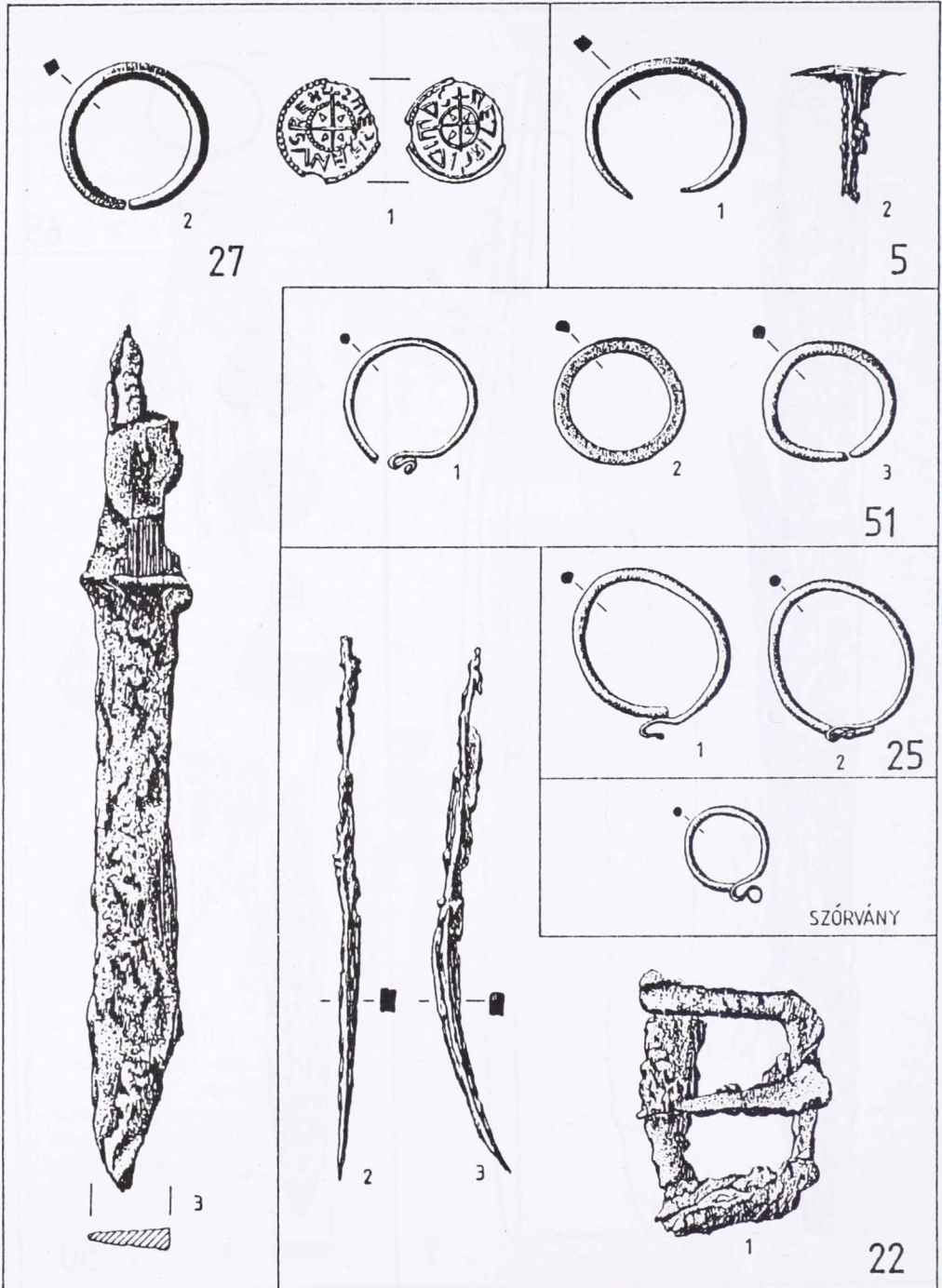
A kultikus értelmezést elősegítette a templomhoz fűződő hiedelem: az épületnek vélt vagy valós kapcsolata a Savariában született (TÓTH 1974, 306) toursi püspökhöz, szent Mártonhoz. A templom védőszentje ez a szent, holott, egy temetőkápolnánál a szent Mihály patrocínium várhatóbb lenne. Valószínűleg középkori hagyományra vezethető vissza a templom északi oldalkápolnája bejáratán adatoltan csak a 18. század eleje óta olvasható *Hic natus est sanctus Martinus* felirat.³ A templom előtti téren ma is meglévő kútról azt tartották, hogy Márton ennek vizéből keresztelte meg édesanyját. Ez kétségtelenül legenda. A 4. században a keresztény közösség templomában illetve a csatlakozó baptisteriumban kereszteltek, és nem a temetőben álló memoriánál vagy az ottani kútnál. A kúthoz tapadt hiedelem azonban akár Árpád-kori is lehet. Ezt a kutat 1360-ban egy határjárás már említi (HORVÁTH 1958, 31; TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, 77. sz.). Ezért lehetett arra gondol-

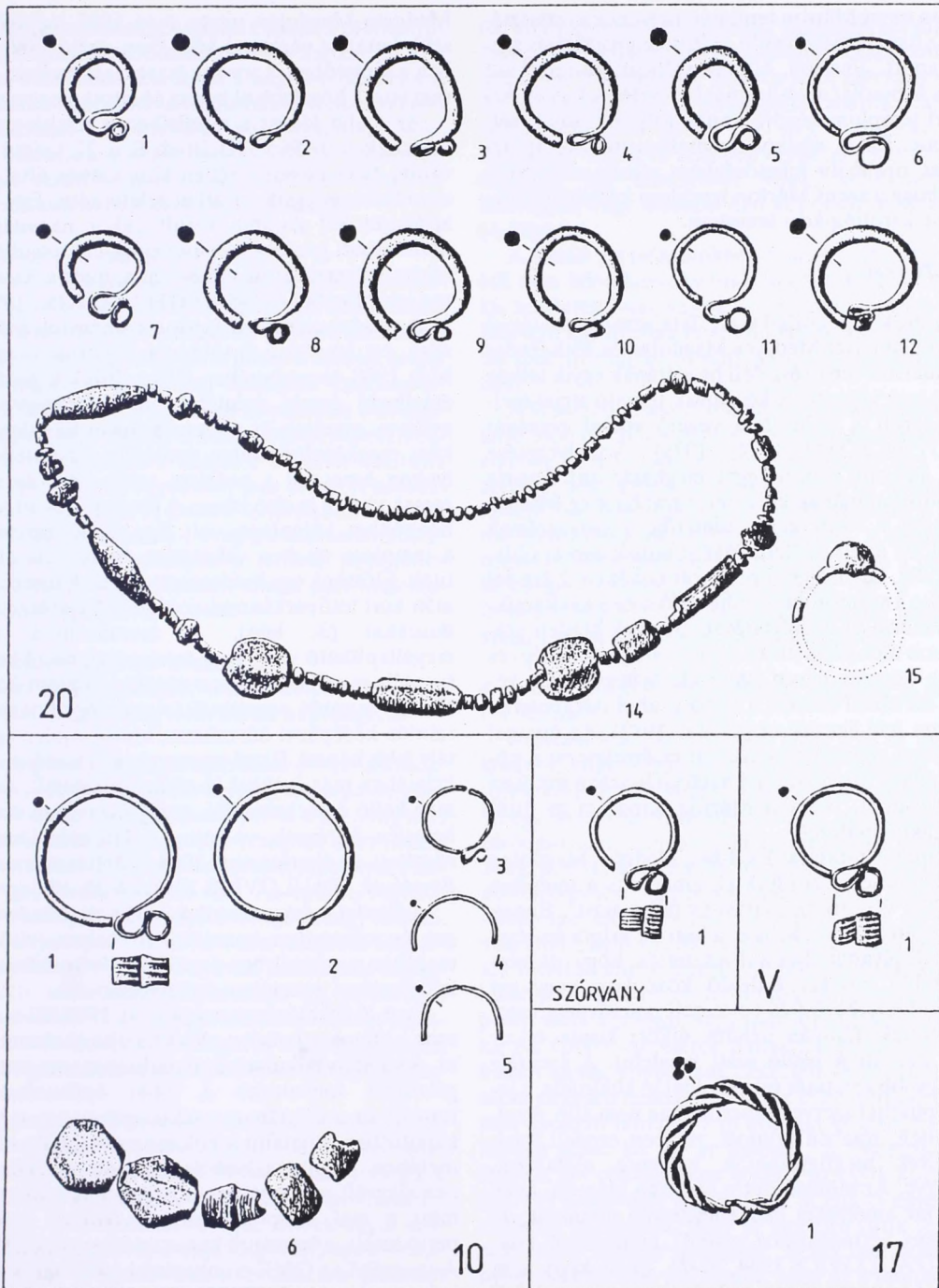
4. kép A legfontosabb A. és B. periódusú temetkezések: A periódus: 7, 21, 65. sírok. B. periódus: 5, 10, 17, 27. sírok
 Abb. 4 Die wichtigste Gräber aus den Perioden A. und B. Periode A: Gräber 7, 21, 65. Periode B: Gräber 5, 10, 17, 27.

5. kép Leletek a 7, 50. és 65. sírokból
 Abb. 5 Funde der Gräber 7, 50 und 65

6. kép Sírletek: 5, 27, 51, 25, 22. sírokból és szórvány
 Abb. 6 Funde der Gräber 5, 27, 51, 25, 22 und Streifund

7. kép Sírleletek: 10, 17, 20, V sír, és szórvány
 Abb. 7 Funde aus Gräber 10, 17, 20, V und Streufund

ni, hogy a szent Márton templom helyének kiválasztásában az ókorig visszanyúló kultuszagyomány is szerepet kapott. Továbbá, hogyha valóban kimutatható kultikus kapcsolat a későrómai keresztények és az Árpád-kori templom között, annak folyamatosnak kellett lennie. Ezért, amikor megindítottuk a templom kutatását, optimális lehetőségként választ reméltünk arra is, hogy a szent Márton templom körzetében kereshető-e karoling-kori templom.

Kutatástörténet

A környék topográfiai vizsgálata azzal az ásatással kezdődött, amelyet Medgyes Magdolna és Tóth Endre a Szentmárton városrész déli házsorának egyik telkén 1972–73-ban végzett. A későantik temető sírjai mellett előkerült a kelet felé vezető római országút (MEDGYES–TÓTH 1974; 1975). Vonalvezetése alapján sikerült biztonsággal meghatározni Savaria keleti városkapujának körzetét, továbbá meg lehetett tudni, hogy a város keleti temetője a szokásoknak megfelelően az út mellett, főként annak északi oldalán húzódik. Segítségével nem volt nehéz ca. 1 km-rel keletebbre a szántóföldeken húzódó széles kavicscsíkban felismerni az út folytatását, amelyek kezdeti szakasza ma is utca (Sági utca). Az út, amelyet a közép- és újkorban *öttevény* néven ismertek, nyílegyenesen vezetett a Sárvártól északra a Rábáig, ahol Arrabona és Aquincum felé ágazott el (TÓTH 1977). Az útvonal ismeretében sikerült azonosítani és értelmezni a közép- és újkori szombathelyi határjárásokban említett Bálványkő-útját. A szent Márton templom az úttól kissé északra épült fel.

A templom kutatását 1984-ben Medgyes Magdolna közreműködésével kezdtük el, amikor is a templom kriptájában végeztünk ásatást és falkutatást¹. Ennek során megállapíthattuk, hogy a barokk kripta építésekor a talajt olyan mélyre süllyesztették, hogy ott minden korábbi, minket érdeklő középkori vagy azt megelőző temetkezést és építészeti maradványt megsemmisítettek. Csupán néhány újkori kripta és sír nyomát sikerült a padló alatt meglelni. A szentély alatti nagyobb kriptatér északi oldalán különféle, a jelenlegi épülettel szerves kapcsolatban nem álló, értelmezhetetlen, részben bontott, részben eredeti falsíkok voltak megfigyelhetők helyente aláfalazva, köpenyezve. Az mindenestre biztosan kiderült, hogy az a két fal, amelyeket Paulovics István rómainak, az ókeresztény vértanúsírhoz vezető „konfesszió” falának vélt (PAULOVICS 1944, 20–21, 7/a–b. kép), nem római, noha hol ritkábban, hol sűrűbben római téglák is előfordulnak benne; ez azonban Szombathelyen megszokott jelenség.

A kutatás során fellelt, a kriptánál korábbinak látszó falakat kelteznünk és valamiféle rendszerbe állítanunk nem sikerült. Mivel tehát a vizsgálat semmi olyan megfigyelést nem eredményezett, amiből arra lehetett volna következtetni, hogy a barokk templom falkutatása sikeres lesz, a feltárást felfüggesztettük.

Medgyes Magdolna ugyan még 1985 májusában kisebb kutatást végzett a kriptában, majd 1986 júliusában a temetőben, a torony északi fala mellett, de ezek sem vittek közelebb akkor az óhajtott megismeréshez.

Az újabb lökést a munkához a templomtól nem messze keletre fekvő Kisfaludy S. u. 72. számú ház udvarán, 1988 novemberében Kiss Gábor által végzett szondaásatás egyik váratlan lelete adta. Egy gótikus ajtókeret két darabja került ekkor napvilágra egy múlt századi gazdasági épület egyik cölöplyukából. Ez aligha származhatott máshonnan, mint a Szent Márton templomból (KISS–TÓTH 1990; KISS 1991).

Az első ásatás látszólagos eredménytelensége ellenére, ezt követően is többször bejártuk az épületet. Még 1988 decemberében felfigyeltünk a padlástérbe emelkedő északi szentélyfalon hevenyészve vágott nyílásra, amelyen át a szent Márton kápolna egyébként megközelíthetetlen padlására lehetett jutni. A lyukon keresztül a padlásra aztán 1989 áprilisában ereszkedtünk le első ízben. A látvány, ami itt fogadott bennünket, különleges volt. Egy emelet magasságban a templom részben vakolatlan északi fala előtt álltunk. Előttünk egy kváderezett falsarok töredezett román kori tetőpárkánnyal, jól látható építészeti periódusokkal (3. kép). A maradványok alapján megállapítható volt, hogy a jelenlegi, barokknak vélt szentély magába foglalja a román templom északi falát egy korábbi apszisindításig, és egy hozzáépített, szintén középkori falszakaszt, amely a jelenlegi szentély falát képezi. Ezzel egycsapásra érthetővé váltak a kriptában már évekkel korábban megtalált, de akkor még kellő összehasonlító anyag hiányában értelmezhetetlen falrészek, valamint a Historia Domusban rögzített, az új oratórium 1924-es építésekor tett megfigyelések (PAULOVICS 1944, 24–25. 18. jegyzet).

A feladat most már nyilvánvaló volt: minden lényeges és számunkra hozzáférhető helyen, elsősorban magában a szentélyben ásatással, illetve falkutatással kell tisztázni a templom építéstörténetét.

Erre jó lehetőséget nyújtott az 1989–90-es év, hiszen a templombelsőt a plébánia újra ki akarta festeni. A szentély falkutatásával párhuzamosan aztán vizsgálatokat folytattunk a többi épületrészben, a toronyban, a kriptában, a sekrestyében, a szent Márton kápolnában, valamint a kolostorudvaron és a mai temetőben. A falkutatások és ásatások eredményeképpen sikerült meghatározni az épület középkori, valamint a mai templom korábbi barokk (át)építési periódusait, a hozzájuk kapcsolódó temetkezésekkel. A szentélyt az OMF munkatársai 1992-ben állították helyre, amivel befejeződött a templom belső felújítása.

A kutatás eredményei

Mivel az 1989–1992 között folyó templomkutatás eredményeinek részletes leírása egy készülő dokumentációs kötet feladata lesz, hely hiányában itt az épületben feltárt sírok és egyéb jelenségek közül csak

a 13. századig terjedőket foglaljuk össze, a rekonstruálható építészeti periódusokra osztva azokat (2. kép a.). Mivel kutatásunk kezdetén a felmenő falakban is megtalálható építészeti periódusokat értelem szerint arab számokkal 1-től kezdődően megszámoztuk – és ehhez a beosztáshoz végig ragaszkodtunk – a később napvilágra került korábbi emlékekből kikövetkeztethető periódusokat betűkkel (A, B) jelöltük.

1. Római kor 1–4. század:

A római kor tekintetében az ásatás újabb fordulatot nem hozott, megerősítette viszont az eddigi ismereteinket a területről. Nem került elő az ókeresztény temetőkápolna, memoria. Ez érthető: a barokk kriptá kialakításakor szinte minden építészeti emléket elpusztítottak és a sok évszázados folyamatos temetkezések még a római sírokat is szinte kivétel nélkül megsemmisítették. Csupán a kolostor udvarán találtunk egyetlen értékelhető, egyébként már kirabolt kőládasírt *in situ* helyzetben. A kiásott feltöltésben azonban mindenhol római kerámia-, üveg- és embercsonttöredékek kerültek elő, amelyek a temető folyamatos használata során megsemmisült római kori temetkezések és azok mellékletei voltak.

2. A népvándorlás kora 5–8. század:

Ebből az időből származó lelet a templomból, vagy annak környékéről eddig nem került napvilágra.

3. A karoling kori templom A. periódus (9–10. század):

Biztosan meghatározható építészeti maradvány ehhez a periódushoz nem köthető. Mivel a karoling kori templomokban legalább is több rétegben nem temetkeztek, a mai szentély területe minden bizonnyal a korábbi templombelsőn kívül volt. Az épület, vagyis a templom, amely körül a temető létrejött, nagy valószínűséggel teljes terjedelemben a mai templom főhajójának kriptaterébe esett. A nyilván maradandó anyagból készült falait viszont a mostani (7. periódusú) kriptá építéskor, a 17. század második felében maradtalanul kitermelték. Ez végül is összhangban van azzal is, hogy korábbi római épületmaradványt sem találtunk.

Az egykori templom léteire bizonyosság tehát a tőle keletre, a mai szentélyben, a szent Márton kápolnában és a sekrestyében megtalált három-négyrétegű, a 9–10. századra keltezhető, tipikusan templomkörüli, leletszegény temetőrészlet szolgál. Ennek egyik erőteljes férficsontvázat rejtő sírjából (7. sír) egy a 9. század végére és a keleti frank területekre jellemző csontnyelű borotvakés (SZŐKE 1982) került elő, amelyet gazdája annak idején övére függesztve hordott magánál. Egy másik női sírből (65. sír) pedig egy a jobb kézen viselt bronz pántgyűrű jutott napvilágra (5. kép). Az elhunytak kezét több esetben (7, 21, 57, 63, 65. sír) keresztény szokás szerint a medencéjükre hajtották. A halottak többségét nyilvánvalóan deszkakoporsóban hantolták el, mégha ennek nyomát nem is mindig találtuk meg. A koporsót néhány esetben (61,

62. sír) nagyméretű kovácsolt vasszegekkel állították össze. Ez azonban jóval gyakoribb lehetett, tanú erre a megtalált sok hasonló, kampós fejű, szörvány vasszeg és koporsókapocs. A stratigráfiai adatok alapján az egyik legkorábbi sírban (21. sír), a sírgödör aljába annak két végén és közepén eredetileg két-két, tehát összesen hat lemélyítést ástak, amik valamiféle hordágyat, vagy lábakon álló koporsót tételeznek fel (4. kép).

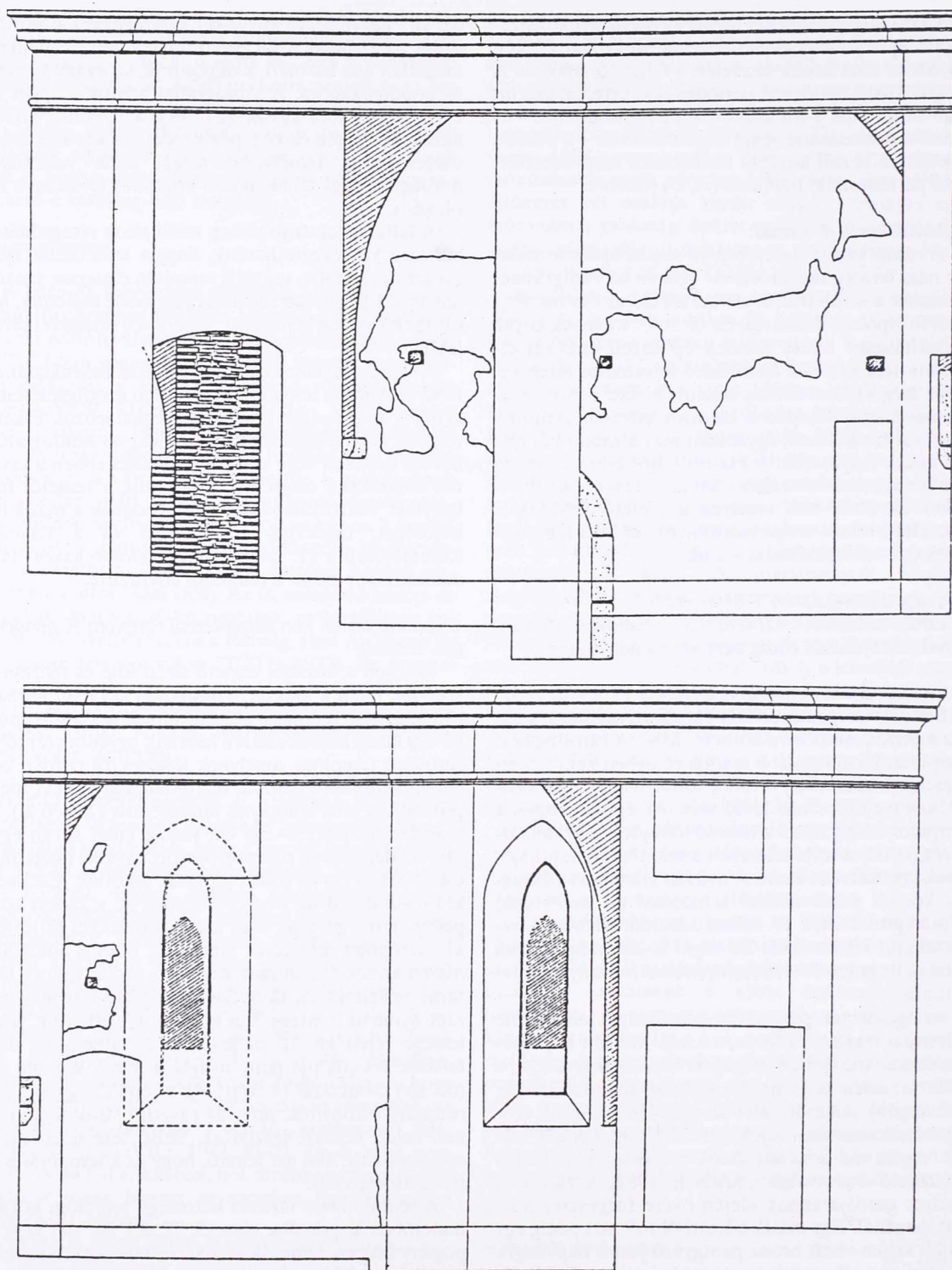
A feltárt szelvényeinkben talált sírok rétegződéséből arra következtethetünk, hogy a temetkezés igen kis területen folyt, vagyis a templom cinterme szűkös lehetett. Elsősorban az épület fala mellé temettek. Így ott több sírréteg képződött, mint attól valamivel távolabb.

A 9. századi temető, illetve templom használatának felső időhatárát leleteink és régészeti megfigyeléseink alapján nem tudjuk pontosan meghatározni. Elképzelhető, hogy a használatuknak a magyar honfoglalást követő években vége szakadt, az épület ebben a zavaros időszakban megsérült, elpusztult, a temetőt felhagyták. Valószínűbbnek tartjuk azonban a másik lehetőséget, miszerint az épületet és a temetőt folyamatosan a 11. század elejéig tovább használták, amikor is sor került a templom bővítésére.

4. A Szent István kori faszervezetű templom B. periódus (11. század):

Részben a korábbi temető sírjai fölé és nyilván a korábbi, talán a magyar honfoglalás korában megsérült 9. századi templom helyére, annak pótlására épült fel egy faszervezetű szintén keletelt, egyenes szentélyzáródású templom, amelynek létezéséről csupán néhány, pontosan a későbbi templom falai alatt szuperpozícióban lévő cölöplyuk tanúskodott (2. kép a.). E templomépület 150–160 cm vastag falait sűrűn egymás mellé, nyilván cölöpverővel, az egykori talajszinttől 150–180 cm-re levert cölöpök alkották. Ezeknek külső sorát nyilván vesszővel fonták be, a kapott közt pedig talán agyaggal, vagy más törmelékkel töltötték ki. Az épület méretéről nincsenek pontos adataink, hiszen annak éppen csak délkeleti sarkát tudtuk feltárni, és keleti falának részben a kriptatérben megmaradt nyomait mintegy 7 m hosszan követhettük. Szélessége tehát kb. 10 m lehetett. A fatemplom déli falának két cölöpe pont átvágta az egyik korábbi sír (65. sír) csontvázat (4. kép). Az új épület egyenes záródására bizonyíték, hogy az egykorú sírok fejjel ennek keleti falához igazodtak. Belső tere tehát ettől nyugatra volt, ami azt jelenti, hogy ez a templom is a mai területén állt.

A templomhoz tartozó kétrétegű templom körüli temetőben koporsóba téve (5, 22, 25, 26. sír) vagy a pogány magyar temetők általános temetkezési szokásának megfelelően egyszerűen csak gyékénybe csavarva (17. sír) temették el a halottakat. A sírgödörök keretelése viszonylag ritka volt. Az egyik koporsós sír (22. sír) végébe egy nagyméretű római téglát állítottak, más esetben pedig (10. sír) a gödör hosszanti oldalait

8. kép A szentély belső fala a 2. és 3. periódusú nyílásokkal. 1. Északi fal. 2. Déli fal
 Abb. 8 Innenmauer des Chores mit den Öffnungen aus den Perioden 2 und 3. 1. Nordwand. 2. Südwand.

római tégladarabokkal és csatári kövekkel rakták ki. Az elhunytakat ekkor is, csakúgy mint az előző periódusban, viseletükben, ékszereikkel temették el, amiről a megtalált sírmellékletek tanúskodnak. Az S-végű ezüst hajkarikákat vagy a koponya egyik (51. sír), általában azonban mindkét oldalán viselték, egyesével (25. sír) vagy többet egymás mellett (10, 20. sír). Ezt az egyébként mindkét nemre jellemző ékszert itt, antropológiai megfigyeléseink alapján nők viselték, farkosukba font szalagra erősítve azokat. Elsősorban hozzájuk köthetjük a gyűrű viselés szokását is, amelyet általában egyesével, jobb kezükön hordtak. Ezek fajtaik szerint és anyagukat tekintve különbözőek voltak. Ezüstből készült hegyesdű végű (5, 27. sír), több

százból sodrott (17. sír), és karikagyűrű (54. sír), valamint bronzból készített hegyesdű végű (51. sír) és fejes gyűrű (20. sír), egyaránt napfényre került. Nyakukban néha különféle gyöngyökből álló füzereket (10, 20. sír) is viseltek. A fellelt két vaskést (27, 50. sír) övük bal oldalára erősítve férfiak viselték, csakúgy mint a megtalált három bronzcsörgőt is (50. sír). Szintén a férfi viselethez tartozott a megtalált egyetlen, egykor övet záró vascsat is (21. sír). Egy esetben (27. sír) helyeztek az elhunyt mellé halotti obolust, egy CNH I 1. típusú Szent István ezüstérmét (6–7. kép).

A felsorolt leletek tanúsága alapján ezt a templomot a 11. század elején, nyilván Szent István király (997–1038) uralkodásának idején, az ő II. törvény-

Az A, B. és 1. periódusú sírok adatai, mellékletei és egymáshoz való viszonya

Daten, Funde und stratigraphische Verhältnisse der Gräber aus den Perioden A, B, und I.

Per.	No.	Nem	Életkor	VH:	B:	T:	SM:	SH:	SSz:	Koporsó	Kezek	Datálás	Lelet
A	21	F	Ad	-	X	258	226	226	-	K+6 lyuk	j.-b. a med.	9.k.	
A	7	F	Ad	186	-	264	237	-	-	-	b. a med.	9.v.	borotva
A	15	F	Ad	-	X	259	245	-	-	K	-	9.v.	
A	18	?	Ad	-	X	247	280	-	-	K	-	9.v.	
A	52	?	Ad?	-	X	264	240	-	-	-	-	9.v.	
A	57	?	Ad?	-	X	262	250	-	-	-	-	9.v.	
A	62	?	Ad?	-	X	247	197	-	-	2 szeg	-	9.v.	
A	63	F	Ad	-	X	258	210	-	78	K+1 szeg	b. a med.	9.v.	pántgyűrű
A	65	N	Ad-Mat	-	X	275	225	-	75	-	j.-b. a med.	9.v.	pántgyűrű
A	28	?	Ad?	-	X	260	225	-	-	-	-	10.e.	
A	61	F	Mat-Sen	-	X	242	195	-	-	2 szeg	-	10.e.	
A	29	?	Ad?	-	X	-	225	-	-	-	-	10.k.	
A	31	Gy	Inf II	-	X	-	235	-	-	-	-	10.k.	
A	54	?	Ad?	-	X	-	202	-	-	-	-	10.v.	
B	22	Gy (F)	Inf II	-	X	258	222	-	-	K+tégla+2 szeg	-	11.e.	övescat
B	25	N	Ad	-	X	258	249	-	-	-	-	11.e.	2 S-hajkarika
B	27	Gy (F)	Inf II	122	X	253	229	-	40	-	-	11.e.	érem, huzalgyűrű, kés
B	50	?	Ad?	-	X	258	235	-	-	-	-	11.e.	3 csörgő, karika, kés
B	17	N	Ad	150	X	259	250	-	55-60	fűles	-	11.k.	sodrott gyűrű
B	20	N	Juv-Ad	-	-	258	246	-	-	-	-	11.k.	12 S-hajkarika, gyöngy, gyűrű
B	26	?	Ad?	-	X	270	210	-	-	K	-	11.k.	
B	51	N	Ad	150	-	247	228	180	-	-	-	11.k.	S-hajkarika, huzal- és karikagyűrű
B	V	?	Ad?	-	X	-	-	-	-	-	-	11.k.	S-hajkarika
B	5	N?	Ad	-	-	262	214	-	-	1 szeg	-	11.v.	huzalgyűrű
B	10	Gy (N)	Inf II	-	X	268	217	-	-	keretelt	-	11.v.	5 S-hajkarika, gyöngy
I	14	Gy	Inf II	-	X	264	221	-	-	-	-	12.e.	
I	19	N?	Ad?	-	X	258	225	-	-	-	-	12.e.	
I	24	Gy	Inf II	-	X	260	225	-	-	-	-	12.e.	
I	55	Gy	Inf II	-	X	-	185	-	-	-	-	12.e.	
I	12	Gy	Inf II	-	X	264	219	-	-	-	-	12.k.	
I	13	Gy	Inf II	-	X	242	220	-	-	-	-	12.k.	
I	23	?	Ad?	-	X	262	220	-	-	-	-	12.k.	
I	56	?	Ad?	-	X	-	197	-	-	-	-	12.k.	
I	60	?	Ad?	-	X	-	170	-	-	-	-	12.k.	
I	K	?	Ad?	-	-	-	228	-	-	-	-	12.k.	
I	R	?	Ad?	-	X	274	240	-	-	-	-	12.k.	
I	6	?	Ad?	-	X	262	205	-	-	-	-	12.v.	
I	11	F?	Ad	155	X	242	213	-	-	-	-	12.v.	
I	30	F?	Ad	-	X	253	225	-	-	1 szeg	-	12.v.	
I	S	?	Ad?	-	-	274	240	-	-	-	-	12.v.	

Per. = periódus

j. = jobb

b. = bal

med. = medencében

No. = sírszám

e. = eleje

k. = közepe

v. = vége

B = bolygatott

SH = sírhossz

SM = sírmélység

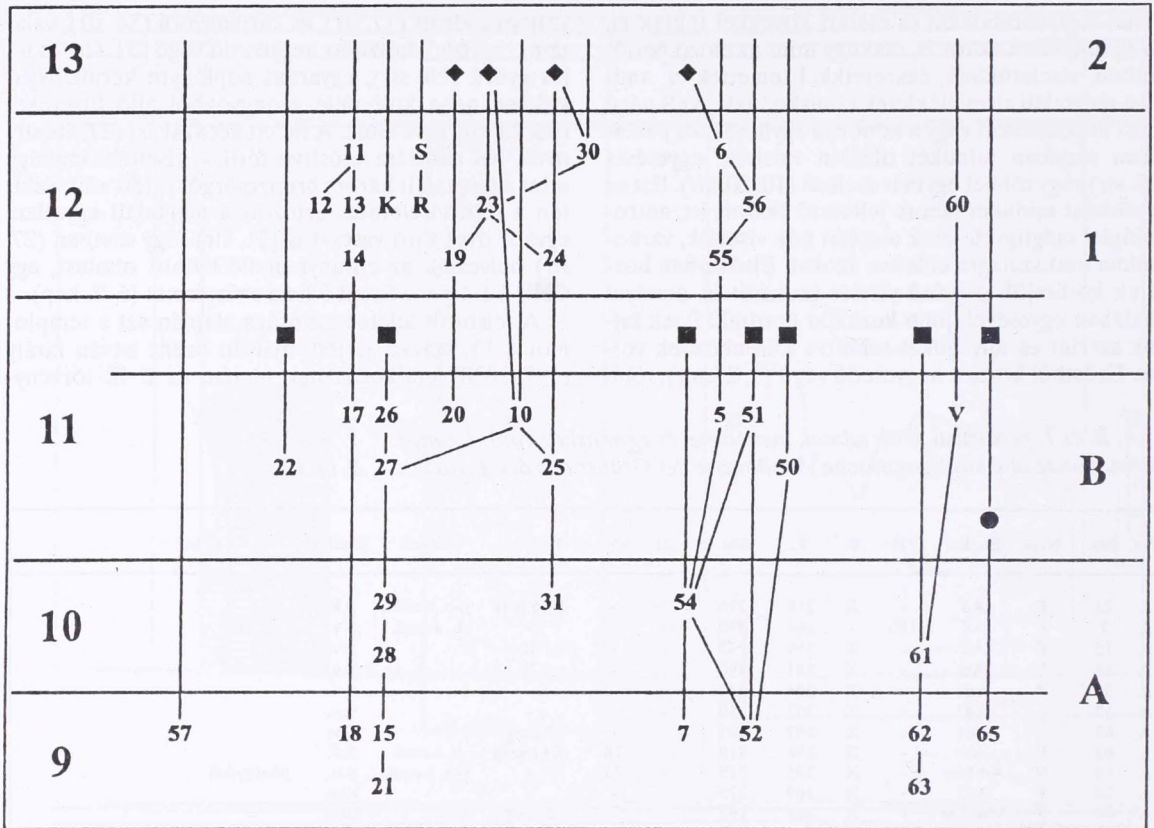
SSz = sírszélesség

K = koporsónyom

VH = vázhossz

T = tájolás

X = bolygatás

könyvének 1. pontja értelmében építették. Ez a törvény mondta ki, hogy minden tíz falu építsen egy templomot. Szombathelyen pedig, mint jelentősebb településen, ezt bizonyára hamarosan végre is hajtották. A felépült fa szerkezetű templomot a 11. század első két harmadában használták, majd pedig annak utolsó harmadában lebontották, cölöpjeit kihúzgálták, helyet adva egy újonnan épülő templomnak.

Ma már tudjuk, hogy a 11–12. században is építettek egyeneszáródású szentélyeket (Pátka, Jászdózsza, Kaposvár, Abasár-Bolttető: VALTER 1985, 329), ezért az íves apsziszt megelőző egyenes záródású templom nem meglepő. A visegrádi eszperisi templomnál pedig a kőből készült 11. századi egyenes záródású szentélyt a 12. században íves apszis követte (SOPRONI-SZÓKE 1978, 91–92). Noha félköríves apszisú templom is épült fából (Zirc: KRALOVÁNSZKY 1985, 356), a fa templomoknál az egyenes záródás kivitelezhetőbb és gyakoribb lehetett. Nem lehetetlen, hogy a 11–12. századi egyenes záródású kőtemplomok éppen a korábbi fa szerkezet közvetett vagy közvetlen hatására épültek.

E periódusban Savaria keleti részén még egy temető létezett. Ennek első kb. 10 sírja 1965-ben, a szent Márton templomtól 120 méterre északra, a Kisfaludy Sándor u. 72. számú telken került elő a jelenleg álló IKV átvonulólház pincéjének kiásásakor (KISS 1992).

1988-ban Kiss Gábor végzett hitelesítő ásatást a ház udvarán, amelynek során 3 Ny–K-i tájolású sírt tárt fel a temető déli szélén (KISS 1991). Mivel a terület beépített, a temető kiterjedésének meghatározása még a jövő feladatai közé tartozik. Az előkerült leletanyag: négy huzalból csavart hurkos-kampós záródású bronz torques, bronz S-végű hajkarikák és bronz huzalgyűrűk. Ez a soros temető tartható a település folyamatosan keresztény temetőjéből elkülönülő pogány temetőnek, amelyet a 11. század végén, az újabb templom felépítésével párhuzamosan felhagynak. Figyelemre méltó mindenesetre a két, egykorú temetőrészből eddig ismert ékszerek anyagának különbözősége. Ameddig a Kisfaludy utcai soros temetőben csak bronz ékszerek kerültek napvilágra, addig a szent Márton templom hasonló sírjaiban szinte kivétel nélkül ezüstök. Ez esetleg arra mutat, hogy Szombathely népességének a tehetősebb rétege már ekkor keresztény módra, a templom köré temetkezett.

5. A Szent László-kori félköríves szentélyű román téglatemplom 1. periódus (11–13. század):

Szintén részben a korábbi sírok, részben a lebontott előző templom fölött építették meg most már maradandó anyagból, római téglából „opus cementitium” technikával a következő épületet, egy egyhajós, félkörapszisos, keletelt kis templomot (2. kép). Ennek

építési módjáról a következőket mondhatjuk el. A kor építési technikájának megfelelően a felmenő falak vonalában azoknál néhol 50–60 cm-rel szélesebb, 110–120 cm mély árkot ástak, amelybe törmelékkal teli agyagot döngöltek be. Az ennek tetejére öntött habarcsba római épületekből származó kvádereket és római útbazaltokat helyeztek. Ezek alkották az akkori járószint vonalában a fal lábázatát. A falakat ennél a lábazatnál már keskenyebben kezdték el építeni. A falak két szélét mindenhol, szintén a római épületekből bontott téglából gondosan kirakták, belül pedig törmelékkal (római tégladarabokkal és kisebb csatári kövekkel) kiöntötték. A templom szélessége kívül 9,60 m, belül 7,80 m. A diadalív 4,20 m széles, a szentély mélysége 3,20 m volt. A templom hosszúságára nincs adatunk, mivel hajójának java része a barokk kori (7. periódusú) építkezésnek esett áldozatul. Az egész épület kb. 14–16 m hosszú lehetett. A hajó falai kb. 6,25 m magasak voltak, a szentélye ennél valamivel alacsonyabb. A hajó falainak vastagsága 90 cm, a szentélyé 110–120 cm volt, amiből arra következtethetünk, hogy a félkör alakú szentély negyedgömb-boltozattal, míg a hajó síkfödémmel lehetett fedve, vagy nyitott fedélszékes volt. Mindkét hajófal kb. 230 cm hosszú keleti szakasza megmaradt.⁵ A két diadalív alapozás a szentély alatti kriptatér két oldalán jól szemlélhető. A templom másodlagos római építőanyagból történt felépítése arról tanúskodik, hogy Savariában még nagy számban álltak a római épületek felmenő falai ebben az időben. A templom belső szintjei elpusztultak; nem tudjuk, hogy a déli vagy a nyugati oldalon nyílt-e a bejárat, és hogy volt-e tornya.

A háromrtegű templom körüli temető sírjai ekkor már melléklet nélküliek, tehát a pontosabb keltezéshez nem használhatók fel.

A templomhajó mérete, összehasonlítva a falusi templomokkal, viszonylag nagy. A nyugat-dunántúli román kori templomok közül csupán a magyarszecsődi (cca. 10 m) és a locsmándi (12 m) templomok szélesebbek (VALTER 1985, 170, 174). Nagyjából azonos szélességűek vagy valamivel keskenyebbek a balognyomi, bucsui, nagygeresdi és felsődöri templomok. A szélesség csak viszonylagosan határozza meg a templom méretét, hiszen a szélesség másfélszeresét alig meghaladó szokásos (az arányokhoz: GUZSIK 1979, 169) hosszúság mellett kétszeres is előfordul (Magyarfalva, Pama, Salomvár, VALTER 1985, 172, 207, 229). Az 1. periódusú téglatemplom hajójának külső szélessége 960 cm, így a széles hajóhoz aránytalanul kis belső magasság (a feltételezhető padlószinttől maximum 590 cm) tartozott, ami még nyitott fedélszék esetében is alacsonynak tartható.

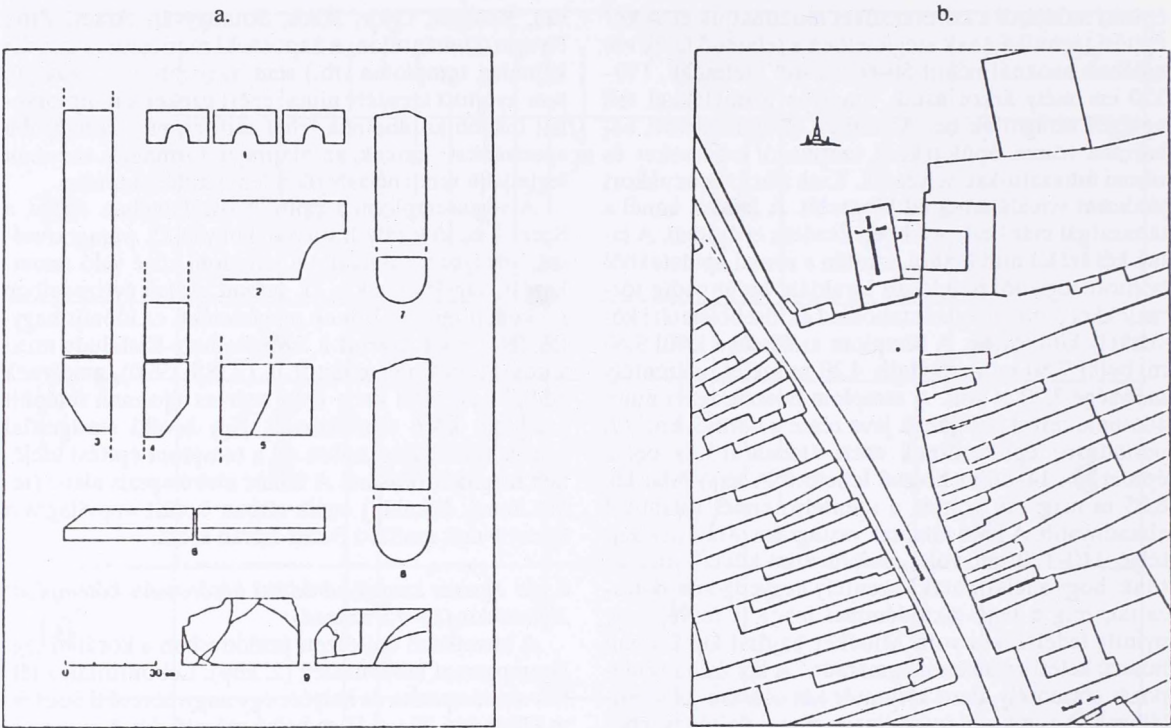
A templom jellegzetessége a kis körívű apszis. Nem lehetetlen, hogy az apszisforma keltező kritérium is lehet. Az 5–7 m széles templomoknál összehasonlítás a kis méretek miatt lehetetlen. A szombathelyi templom azonban a nagyobb méret miatt összehasonlítható. A 11–12. századra biztosabban keltezhető épületeknél (Székesfehérvár, Pécs, Pécsvá-

rad, Kalocsa, Győr, Ákos, Somogyvár, Aracs, Zirc; Nyugat-Dunántúlon: a kapornaki monostor, a vasvári káptalan temploma stb.) sem nagyobb ívhosszúságú, sem nyújtott szentély nincs: ezért ezeket a templomokat inkább korábbiaknak lehet tartani, mint a nagyobb apszisúakat. Ennek az alaprajzi formának azonban legfeljebb tendenciaszerűen lehet keltező értéke.

A téglatemplom felépítése összhangban állhat a Szent László király I. törvénykönyve 25. paragrafusával, amelyben elrendelte a templom köré való temetkezést, vagyis annak a 11. század utolsó évtizedeiben fel kellett épülni. Ennek megfelelően ez időtájt hagyta fel a jelek szerint a Szombathely-Kisfaludy utcai soros 11. századi temetőt is (KISS 1990), amelynek addigi használói ezek után már az újonnan felépült templom köré temetkeztek. Egy kiváló statigráfiai adat is rendelkezésünkre áll a templom építési idejének meghatározására. A félkör alakú apszis alatti (tehát annak korábbi) egyik sírban került napvilágra a fentebb már említett Szent István érem.

6. Az egyenes szentélyzáródású későromán kőtemplom 2. periódus (13–15. század):

A következő építészeti periódusban a korábbi téglatemplomot kibővítették (2. kép). Lebontották a félkör alakú apszist, és helyére egy nagyméretű 8,50x9,30 m külső és 6,70 x 6,50 m belső méretű, kb. 8 m magas, négyzetalakú szentélyt építettek, a keleti oldalon két támpillérrel. Az új, a korábbinál lényegesen nagyobb szentély a hajóval majdnem azonos szélességű volt: az északi és déli oldalon mintegy 40–60 cm-rel volt csak keskenyebb. A falak számára először 140–160 cm mély és 120–140 cm széles alapozási árkot ástak, amelyet azonban nem mértek ki egész pontosan. Ez aztán arra vezetett, hogy a felmenő falak ferde vonalban épültek rá az elkészült alapozásra. A mérési pontatlanságok oda vezettek, hogy az új szentély alakja a négyzettől eltért, sarkai nem derékszögűek, valamint tájolása sem került pontosan a korábbi templomhajóval összhangba, hanem az dél felé elnyomódott. Ez az eltérés mindenesetre a későbbi építkezések tájolását is meghatározta, mert a jelenleg álló templom is ehhez a megváltozott tengelyhez igazodik. A szentélyfalak kiásott alapozási árkába először finom folyami sóderba köveket raktak, majd ennek tetejét habarccsal leöntve, az egykori talajszint alatt 60–100 cm-rel kezdték el rakni a 90–120 cm vastag felmenő falat. A római téglával vegyes csatári kőből álló falakat a jellegzetes középkori építési technikával készítették, az állvány vízszintes gerendáit az épülő falba falazták be, majd annak elkészülte után kihúzták vagy lefűrészelték azokat. A szentély sarkait faragott kváderekből vagy korábbi római kori épületelemekből, sírkőtöredékekből stb. rakták ki. Az új épület anyaga túlnyomórészt most is korábbi római épületek elbontásából származhatott, jobbára azonban már azok alapjaiból. A templom külső falai díszítetlenek voltak, viszont falainak tetejét, ill. a szentély keleti végéhez épült két támpillér lábázatát mészkőből faragott tagozatokkal dísz-

9. kép a: A kőfaragványok a 13–15. századból (2. periódus)

1. A szentély déli falának vakívsoros párkánya (vázlat a Historia Domus alapján, méret nélkül); 2. A hajó északi falának párkánya; 3–5: A szentély lefaragott konzoljai és boltozati bordái; 6: A szentély délkeleti támpillérének lábazata; 7–8: A hajóból származó féloszlopdobok; 9: A hajóból származó féloszlop lábazata;

b: A szent Márton templom körzetének helyszínrajza Szombathely 1911. évi kataszteri térképe alapján

Abb. 9 a: Steindenkmäler aus den 13–15. Jahrhundert (Periode 2);

1. Bogenfriesfragmente aus der Südmauer (Zeichnung in Historia Domus, ohne Maß); 2: Gesims aus der Nordwand des Schiffs; 3–5: Abgeschnittene Konsolen und Gewölberippen; 6: Sockel des südöstlichen Stützpfilers; 7–8: Halbsäulentrommel aus dem Chor; 9: Sockel der Halbsäule aus dem Chor;

b: Bereich der Martinskirche auf Grund des Katasterplans von Szombathely aus dem Jahre 1911.

tették. Amíg a hajó tetőpárkánya egyszerű íves párkány volt, addig a szentélyé hihetőleg vakívsoros (9. kép a.). A négyzetalakú szentélyt keresztboltozat fedte, amelynek konzoljai, ill. bordaíndításai közül három eredeti helyén megtaláltunk. A falakon a boltozati lenyomatokból kiserkeszthető ív kb. 6,20 m magas. Az új szentélynek új diadalívet építettek, közvetlenül a régebbi templom diadalíve mellé, attól keletre, két nagyméretű római épületelemre alapzva azokat. Az oltár közepén, a fal előtt 1 m-re állt, szintén egy nagy római épületelemre alapozva. Az oltár mögött jobbra, a falban négyzetalakú kis fülke nyílt, amelyben az oltárszervezés egy részét tarthatták. A szentély padozatát ekkor habarcsba rakott téglapadló alkotta. Ennek mintájára is van adatunk, a téglák kötésben voltak lefektetve. A szentély ablakai a későbbi (3. periódusú) bővítéseknek estek áldozatul, így pontos formájukról mit sem tudunk, hiszen csak széleik egy-egy kis részét tudtuk azonosítani (8. kép). Ezek az ablakok a későbbiek helyén voltak, vagyis egy az oltár mögött a keleti

falon, kettő pedig a déli falon nyílt. A szentély falainak gerendalyukakkal tagozott belső oldalát freskókkal díszítették és az idő folyamán legalább egyszer megújították azokat. Egyes részeket teljesen újra festettek. A freskók beosztása az északi falon töredékeségük ellenére is jól látható. Az egymás alatti vízszintes sávok képződműkre oszlanak, bennük alakos jelenetek. Ugyanezért, a szentély szintjéig megmagasították a régi hajó megmaradt falait is, annak tetejét is kőpárkánnyal látták el. A nyilván ekkor nyugat felé megnyújtott hajót a jelek alapján a szentélyhez hasonlóan beboltozták. Oldalfalait néhol a boltozatot tartó féloszlopok díszítették. Közelebbit azonban erről az épületrészről nem tudunk, hiszen a későbbi átépítésnek esett áldozatul.

Lehetséges, hogy ebben a periódusban megépült a templom nyugati homlokzatán állt torony is. Am ennek eddig nincs bizonyítéka, hiszen először csak az 1600-as évek elején említenek egy harangot, amelyet Pornóban újra kellett önteni (Borbély István elszámó-

lásában 1628-ban, VaML Prot. 1628, 23–26). Természetesen az is lehetséges, hogy a tornyot csak a későbbi (3. periódusú) gótikus építkezések idején emelték.

Korabeli sírok sajnos sem a szentélyben, sem amellett nem maradtak ránk, ami egyrészt a temető folyamatos használatával, másrészt annak szűkös voltával magyarázható. A középkor folyamán ugyanis végig ez volt a város hivatalos temetője, cinterme pedig az ásatási adatok alapján is maximum csak 25x50 méter lehetett.

Következtetések

A feltárás eredményeit egyeztetve a forrásokkal a következőképpen alakul Sabaria-Szombathely legkorábbi története. A Savariából kelet felé kivezető út mentén – amely a Rába körzetében kettéágazott (az északi Arrabonába és Mogentianae-n keresztül Aquincumba vezetett) – már a korábbi császár korban hamvasztással temetkeztek. Ezekhez kapcsolhatók azok az épületek, amelyeknek a középkori és későbbi határleírásokban nyoma van (Bálványkő, Sírkő, TÓTH 1977, 69). A késő császár kori temetkezések leletei a szent Márton templom körzetéből előkerült ólomkoporsók (Szombathely, Savaria Múzeum, régi leltárkönyvek) és az ókeresztény sírkövek (RIU 76–86). Noha az ásatás során római épületfalakat nem találtunk, a templom körzetében az ókeresztény memória bizonyosan létezett.⁶ Ugyanis a kisebb méretű, fekvő téglalap alakú, vagy félköríves záródású sírtáblákat csakis építmények falában lehetett elhelyezni. Fel kell tételezni, hogy valamilyen nagyobb memoria is állhatott a temetőben, amelynek keresztény kultikus hagyománya az ott folyó halotti szertartások miatt a népvándorlás- és koraközépkoron át fennmaradt. A Savariában kivégzett Quirinus sisciai püspököt sem temethették el Kr. 313 után máshol, mint a keresztény temetőben (TÓTH 1973, 123; TÓTH 1975, 423). A Scabrantiai kapu melletti basilicában csak a 4. század utolsó harmadában temették el, amikor megkezdték a mártírok tetemeit a városi bazilikákba átszállítani. A kultuszfolyamatosság az adatokat nélkülöző korszakon át a töretlenül fennmaradt Sabaria névből sejthető. Csak ezzel magyarázható meg a középkori településtől több, mint egy kilométer távolságban a templomépítés. A középkorban – akár a 9. században, akár később – a hely *locus sacer* volt, amelyet szent Mártonhoz kapcsolnak.

A temetőkörzet népvándorlás kori használatára közvetlen adat nincs. Hogyha Sabaria a 6–8. században hosszabb időre nem vált teljesen lakatlanná – márpedig a továbbélő helynév miatt ez nem lehetséges – lakói ugyancsak a keleti temető körzetébe temetkeztek. Mivel a templom területén a későbarokk kripták miatt csak mintegy kb. 25 m² területet tudunk teljesen feltárni, a különös inkább az, hogy e kis terület kutatása ennyire eredményes volt.⁷

Templomra a 9. században következtethetünk először, amikor 860-ban Német Lajos császár a salzburgi

érsekségnek ajándékozta mások mellett *Sabaria civitas*-t (MGH DD Karol. 145. Nr. 101). A 9. században a *civitas* olyan helyet jelöl, aminek vára és temploma van: létezésük a *civitas*-megjelölés feltétele. A császári kancellária okleveles gyakorlatában pedig csak a püspöki székhelyeket nevezték *civitas*nak, ami Sabaria legfeljebb csak *in spe* lehetett. A 9. századi hiteles és eredeti karoling császári oklevélben az Ostmark grófságaiban kizárólag Savariat nevezik *civitas*nak (TÓTH 1978, további irodalommal).

Az, hogy Sabaria a Karoling korban igazgatási szerephez jutott, nem váratlan. Ha nem így lett volna, az szorulna magyarázatra. Közismert a frankok, és általában a középkor elterjedt Márton tisztelete. Noha ekkor már nem ő a birodalom hivatalos fővédnöke, tisztelete mégsem csökkent; Alkuin maga is írt szent Márton életrajzot. Nagy Károly 791-es hadjáratában a Rába torkolatától Sabarian keresztül tért vissza. Ennek oka aligha volt más, mint Martinus születéshelyének felkeresése. Legalábbis az, hogy az *Annales regni Francorum*-ban az útvonalat feljegyezték, annak a születéshely ismertsége volt az oka. Sabaria a 9. században minden bizonnyal grófsági központ volt (MITTE-RAUER 1963). 860-ra, amikor a donációs oklevélben *civitas*nak mondják, állnia kellett a templomnak. Patrocíniuma szinte törvényszerűen a Savariában született szent kellett, hogy legyen. Nem tudjuk, természetesen, hogy a forrásokból kikövetkeztethető templom hol állt. Mivel azonban a temetőben kultikus folyamatosság mutatkozik, valószínű, hogy a mai szent Márton templom helyén kell azt keresnünk. Annál inkább, mert a vártól távoli templom megfelel a keleti grófságok településszerkezetének (MOSSER 1969). A szent Márton templomban feltárt temetkezésekből egyértelmű, hogy a karoling épület nem a mai templom apszis részénél, hanem attól nyugatabbra, a kiemelt kriptatér helyén volt. Ezért igen kicsi az esély arra, hogy valamilyen későbbi ásatással annak egyáltalán valami csekély régészeti nyomát valaha is felleljük.

A magyar honfoglalást követően a szent Márton templomtól északra, a kontinuuáló temetőtől eltérő helyen, a Kisfaludy Sándor utcában is kerülnek elő 11. századi sírok. Ezeket a pogány lakosság sírjainak tartjuk. E soros – talán már a 10. század végétől használt – temető fennállása idején, a 11. század elején készült el a faszervezetű templom. Ez lehetett az első olyan kultikus építmény, amely már nem pontosan a régi, esetleg római eredetű, majd a 9. században felhasznált és átépített templomot fejlesztette tovább, hanem annak helyére újonnan felépült, meghatározva egyúttal a későbbi építkezések körzetét is. A templom körül a már keresztény, jobb módú – ezüst hajkarikás – lakosság temetkezett. E sírok egyikét egy szent István denár keltezi.

A 11. század közepén már közvetett adat sejteti a templom létezését. Az Amulfinum néven ismert oklevelet a 860-as nagy salzburgi privilegium mintájára nem a 970-es években (a régebbi irodalmat lásd UB I

10. Nr. 17), hanem a 11. század közepén, többek között éppen az érsekség keleti politikájának a megújítása érdekében hamisították (KOLLER 1969, 65). Ez templomunkat az adományok topográfikus sorából kiemelve, elsődként *ciuitatem Sabariam et aecclesiam* említi (MGH DD Karol. III. 281, Nr. 184; UB I 10. Nr. 17; TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, 27. sz.). Mivel az oklevél szerkesztője figyelembe vette a 11. század közepének dunántúli viszonyait (TÓTH 1991, 101), lehet, hogy tudta: a Salzburgtól nem túl távoli Sabariában létezett templom. Ismételten hivatkozunk kell Sabariának a kora- és a későbbi középkori általános ismertségére, ami a sorsában bekövetkező változásokra figyelmessé tett minden klerikust (jellemző, hogy a középkori világtérképek gyakran éppen szent Mártonnal kapcsolatban tüntetik fel Sabariát TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, 123. sz.). De az is lehet, hogy az oklevél *ciuitas* szava alapján természetes volt számára az *aecclesia* létezése.

A templomot említő következő oklevél vizsgálata nem e tanulmány feladata: 1102-ben a pannonhalmi apátság összeírásaiban *in dioecesis Jauriensis* az első birtok *aecclesia sancti Martini Subariaban* (PRT I 3) Tóth István figyelemreméltóan írt arról, hogy az oklevél szövegét szószerint kell értelmezni: a győri egyházmegyében a Sabaria nevű *falu* csak egy volt, a mai Szombathely (TÓTH I. 1987, 167–172). Ezért a birtokösszeírás Sabariája nem az apátságra vagy az apátság környéki valamilyen településére, hanem Szombathelyre vonatkozik. Mi sem természetesebb, hogy a szent szülőhelyén épült templom a szent Mártont különösképpen tisztelő bencések tulajdonába került. Ha ez így igaz, akkor a szombathelyi szent Márton templomot 1102-ben említik először (PRT I 3). Ám az is lehetséges, hogy a csupán pápai oklevelekben olvasható Sabaria csak a pannonhalmi bencés apátság igényét és megszerzési kívánságát volt hivatva kifejezni és elősegíteni. Bármely lehetőség állt is fenn – a tényleges birtoklás vagy annak csak óhajtott igénye – templomunk említése kapcsán ez szinte mindegy.

Mind a fa-, mind a későbbi téglá és az azt bővítő kőtemplom helyének megválasztásánál látványosan érvényesült a *locus sacer* fontossága. Mindkét templom felépítésénél ragaszkodtak a településmagtól szokatlanul távoli helyhez. A 11–12. századi gyakorlat szerint a falvak központjában épült fel a templom; ezután a távolabb fekvő temető helyett a templom mellé kellett temetkezni. Savariában ez éppen fordítva történt: templomot a távoli és már létező temetőben építették fel (és továbbra is ez maradt a város temetője egészen az 1960-as évekig). Az egyedülálló megoldásnak nyomós oka kellett, hogy legyen: ez, a szent Mártonra vonatkozó hiedelemtartalmú *locus sacer* lehetett. A középkori Magyarországon ugyan némelyik városban hosszabb utat, gyakran másfél kilométert is meg kellett tenni, hogy eljussanak a plébániatemplomhoz (POURQUERY 1991, 66). Ez azonban az egyes nagyobb városokon belül az egyetlen plébániának, és nem annak a következménye, hogy a templom

a településtől távol fekszik. Erődítésein kívüli plébánia M. M. Pourquery összeállítása szerint csupán a Selmecbányán a szent Katalin, és Sopronban a szent Mihály templom voltak (POURQUERY 1991).

Bizonytalan a tatárjárást megelőző oklevél is. 1240. december 20-án Szerafim fia András országbíró és pozsonyi comes egy Kenéz birtok körüli vitában ítélkezett. Az oklevelet *in predio nostro apud Sanctum Martinum* dátumozták (UB I 197, Nr. 278; TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, 31. sz.). Nagy Imre szerint az oklevelet Szombathely mellett (pontosabban a szent Márton templomhoz közeli birtokon) írták. A közeli Kenéz miatt ez ugyan lehetséges, azonban az országbíró családi körülményei ismeretlenek, ezért nem tudjuk, hogy a keltezésben feltüntetett Szentmárton a Szombathely melletti hely-e. Bár a csupaszi *apud Sanctum Martinum* vonatkozhat éppen a Sabariától távol álló, de „falun kívüli” templomra.

A következő említés még mindig közvetett, de egyértelmű: 1298-ban a vasvári egyház javára történő végrendeleti birtokadományozással az oklevelet kiállító vasvári domonkos konvent priorja írja (UB II 319, Nr. 458; TÓTH–ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, 47. sz.): *Nos enim in argumentum maioris evidencie sex sacerdotes vicinarum ecclesiarum Paulum Fidelis et Gregorium sacerdotes de Sabbaria, Salamonem de Sancto Laurencio, Paulum de Herman, Stephanum de Vep et Stephanum de Kyniz ad nos fecimus convocari*. Az oklevél két sabariai papot említ, ami már önmagában is valószínűsíti, hogy a faluban két templom állt.

A félkörös apszisú téglából épült román templom a 11. század végére megépülhetett, illetve a korábbi, esetleges fa konstrukciót részben kőből építették át.⁸ Noha a 11. századi „Arnulfinum”-ból és a pannonhalmi birtokösszeírásokból nem tűnik ki, hogy a templom milyen anyagból épült. Mindenesetre nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy nem egyszerű falusi templomról, hanem szent Márton szülőhelyéről, egy *locus sacer*-nek tartható területről van szó. Ezért a maradó anyagból elkészült téglatemplom 11. század végi megépülésének nem látjuk akadályát.

A templomot később, de még a román korban kibővítették. A kisméretű apsis helyére épült nagy, egyeneszáródású szentélybővítéshez keltező megfigyelésünk nincsen. Így csupán a típus kronológiájának megfelelően mondhatjuk, hogy legkésőbb a 13. század második felében megépülhetett. Hogy az átépítés mennyiben érintette a hajó nyugati részét, az a jelenlegi barokk kriptatér miatt megállapíthatatlan. Az apszist azonban elbontották, és a helyére külső méretében a hajónál alig keskenyebb, belül pedig szinte egyező méretű új szentélynégyeszetet építettek. A szentély tájolása 4 fokkal tér el a hajó tájolásától. A későbbi átépítések mind ehhez a tájoláshoz igazodtak.

A templom történetével szorosan összefügg az előtte álló kút. Először a 14. században említik: 1360-ban egy határjárás *a parte orientali a quibusdam salicibus iuxta puteum S. Martini in Sabbaria, lapidibus constructum* kezdődött (TÓTH–ZÁGORHIDI CZI-

GÁNY 1994, 77. sz.). Ha a fűzes már nem is, de a kút máig megmaradt: a mai templom előtt 19 méterrel áll nyugatabbra. Az oklevél megfogalmazásában a genitívus elárulja, hogy a kutat szent Mártonnal hozták összefüggésbe. Ez a kapcsolat aligha lehet más, mint az, a későközépkortól adatolt legenda, hogy Martinus a vízből keresztelt. A kút legendája csak a 16. század végén tűnik fel a forrásokban, azóta azonban sokszor említik. A győri püspökség 1592-es urbariuma a következőket írja a szombathelyi uradalomhoz Szentmárton településről: *Est possessio seu villa circa templum S. Martini sita, eidem nascitur quo jure applicata in honorem Divi Martini, cuius illud templum natale solum et patria et ut ipsi putant fons baptismi est* (Győri Püsp. Lt. Capsa Y fasc. XII. nr. 1.; VaML Horváth T. A. másolata).

A ma meglévő kút azonos-e azonban az 1360-ban említettel? A határjárás szerint valóban Szombathely keleti határában, a szent Márton templom környékén kellett állnia. Ott pedig régtől csak egyetlen kőzkút volt, a templom előtt. Hogy valóban ezt a kutat említik 1360-ban, azt éppen a román kori templom megtalálásával igazolhatjuk. A régi kút ugyanis nem a mai templom tengelyében van, hanem attól kissé délebbre (9. kép b.). 1937-ben a templom előtt szent Mártont ábrázoló szobrot állíttatott a város. Meg akarták örökíteni a város szülőltjét és a régi hagyományú kutat is meg szerették volna tartani. A Rumi Rajki István által készített szép szobor ezeket az elvárásokat teljesítette: a szobor Martinust ábrázolja, amikor édesanyját megkereszteli. A talpazatot körbefogó kis medencébe a kútból felvezetett víz csobog. A szobrot nem a kúton, hanem kissé délebbre, a templom középtengelyében állították fel. A régi kút mintegy 2 méterrel fekszik délebbre a barokk templom tengelyénél. Ez a tájolás a román kori szentély bővítésével egyezik meg. A félköríves apszisú román kőtemplom tájolása, amint láttuk, ettől az iránytól négy fokkal tér el dél felé. Ebből az következik, hogy a kút az első román kőtemplom tengelyébe esett. A kút a 20. századi bővítést nem számítva cca. 29 méterre feküdt a barokk templomtól. A román kori templomhomlokzattól távolsága 40 méter körül lehetett. Kérdés: a kutat ásták-e ki a templom tengelyében, vagy a templom építésénél vették figyelembe a kutat? Ha a kút volt a *locus sacer*, akkor az utóbbi a valószínűbb. A válaszhoz szükséges a kút feltárása. Bár kevés a remény, hogy a legkevesebb 700 éven át működő kútból a tisztítások miatt érdemleges leletek kerülnek elő. Mégis, helyzetből bizonyos következtetésekre lehet jutni, ha áttekintjük Szombathelytől (a Gyöngyös pataktól) keletre eső terület topográfiai helyzetét. Ez nagy vonalakban a következőképpen rekonstruálható.

Az egykori római városkaputól keletre vezető egyenesvonalú római út jelentősége a magyar középkorra, a települések változása miatt csökkent. A római és a későbbi temetők az úttól északra húzódtak. A római út nyílegyenes vonala a Rábáig egyetlen középkor települést sem érintett, ezért a közlekedésben je-

lentősége épített volta ellenére visszaszorult. „Bálványkő útja” néven azonban a 19. század végéig dülöként megmaradt. Utóda Szombathely határában, a temető és a templom környékén kettéágazott. A római út észak felé tolódott el, és a szomszédos Zanat és Vát falukba vezetett (az újabbkorban Zanati út néven). A déli ágán Vépére, Porpácra, Sárvárra lehetett eljutni. Az elágazás a szent Márton templomtól, a temetőtől illetve a domonkos rend földjeitől (ahová később a temető terjeszkedett) keletre volt. Ezért – hacsak eleve nem azért szakadt ki az északi ágból a templomtól keletre, mert nyugatabbra azt a templomkörzet megakadályozta – a Vépi út a terület alakításában nem játszott szerepet.

A Zanati út két oldalán, a plébániatemplomhoz vezető út mentén legkésőbbben a 16. századra lakóházak települtek, amelyeket a század végén Újfalunak néven említ a győri püspökség urbariuma. Az északi oldal házai akadály nélkül, egyenes vonalban épülhettek; a déli oldalon azonban az egyenesvonalú, folyamatos házsornak a templom útját állta; ezért a házak homlokvonala egyre inkább dél felé hajolt. Így aztán a templom előtt tér keletkezett (9. kép b.). Ez a házvonal, a telkek északi vonala még a múlt század végi telekkönyvi térképek szerint is a templom és a kolostorépület közé ért. Éppen ezeknek a telekhatároknak és az eltérő birtokjogi viszonyoknak az ismeretében lehet magyarázni a templom és a kolostor eltérő tájolását és a köztük lévő 6–7 méter széles egykor beépítetlen temetőterületet, amelynek végleges megszerzését a szerzetesek csak e század húszas éveire tudták elérni, amikor 1924-ben a kolostor keleti szárnyának északi végét a templommal és az oratóriummal összekötő *emeleti* folyosót alul is beépíthették. A kolostort ugyanis 1638-ban Szentmárton déli házsora utcafrontjának keleti végéhez igazították. Nyilván ott állt rendelkezésre olyan szabad terület, ahová kolostort fel lehetett építeni. Tudjuk pedig, hogy a kolostor 1638 áprilisára készen állt. Draskovich György győri püspök ekkor adta át a város tiltakozása ellenére a domonkosoknak a szent Márton templomot és a plébániát a vártemplomba költöztette.⁹ A kolostor ezt megelőzően aligha városi vagy a plébániatelken épült fel. Sajnos sem a föld tulajdonosát, sem a zárda építőtjét nem ismerjük. Bennük alighanem a rend letelepítése körül munkálkodó Batthyányakat vagy inkább későbbi pártfogóikat, az Erdődyeket kell látnunk.¹⁰ A kolostort nem tudták a templomhoz tájolni, mert a templomtól délre is a városi temető fogta körbe. Ezért az U alakú kolostornégyszög nyitott oldalával a templom felé a telek adottságaihoz igazodott. Ez volt az a vonal, amelyet az egy utcás Szentmárton déli házsorának az északi frontja alkotott. A kolostor a város birtokában lévő temető területére nem épülhetett meg, hanem csak később, fokozatosan, amikor a terjeszkedő temetőnek újabb és újabb földjeiket adták át, akkor építhették be. A kolostor különállását jól mutatja, hogy a nyitott szárnyat a temető felé hajdan vastag erős fal zárta le. A kolostor tájolása tehát a 16.

századra kialakult telekhatárokat követte. Ettől tér el a templom, amely a keleti iránytól cca. 22 fokkal tér el észak felé, ami megfelel a román kori tájolásoknak. Ugyanakkor közelebb áll a várost kelet felé elhagyó római út 16 fokos tájolásához, illetőleg a római föld-birtokrendszer 21 fokos tájolásához, mint a kolostor. Természetesen arról nem lehet szó, hogy közvetlenül ezekhez a vonalakhoz igazították volna a román templomot. Arról azonban szó lehet, hogy a templom megőrizte római vagy karoling elődjének tájolását és alkalmazkodott hozzá.

Amikor 1360-ban először említik a *puteus lapideus Sancti Martini*-t, akkor még nyoma sem volt a házsornak. A kút a román templom nyugati homlokzatától kb. 30 méterre, azaz viszonylag távol állt. A latin megjelölés szabatos: nem bodonkút vagy köbökút volt, hanem jól megépített köveskút (lásd az OklSz adatait). Ami különös, az a jól megépített kút helye: mi szükség volt a városon kívül erre a jól megépített kútra? Az 1360-as oklevélből tudjuk ugyanis, hogy 700 méterrel nyugatabbra, Szombathely főutcájának, a Gyöngyös utcának éppen keleti végén is volt egy kút. Ezt Kupai kútnak nevezték.

Szent Márton kútjának feltárása kívánatos volna, mert hozzásegítené a pannonhalmi Márton legenda kialakulásának megértéséhez és Szombathely kora Árpád-kori történetének megismeréséhez. Sulpicius Severusnak a róla írt életrajzában ugyanis csak az olvasható, hogy édesanyját Sabariában keresztény hitre térítette, apja viszont pogány maradt. A keresztelés körülményeiről nem írt.¹¹ Éppen ezért különös, hogy a pannonhalmi bencés apátság szent Márton hagyományában megjelenik a *fons sacer* (vö. TÓTH I. 1987). Amikor Albeus¹² összeírásában a bencés hagyomány szerinti Sabariat említi (ami azonban nem falu, nem település, csak egyszerű földrajzi név), megjegyzi, hogy *ubi dicitur natus Martinus, et ibi in valle media est fons sacer, qui vocatur caput Pannoniae*; Anonymus pedig (PAIS–GYÖRFFY 1975, 123; SILAGI–VESZPRÉMY 1991, 114) aki szerint Árpád és katonái *iuxta Montem Sancti Martini castra metati sunt et de fonte Sabariae tam ipsi quam eorum animalia biberunt*. Mivel éppen a bencésektől várható legkevésbé, hogy a főapátság mellett valamiféle pogány kultusz hely emlékéit őrizzék, alig tagadható, hogy a *fons sacer* a szöveggörnyezetnek megfelelően, Mártonnal áll kapcsolatban. Mivel pedig az életrajzaiban nincs szó sem kútról, sem forrásról, sem anyjának vagy másnak keresztelési körülményeiről, a Mártonhoz kapcsolódó *szent víz* hiedelme a szombathelyi szent Márton templom előtt álló kúttal azonos eredetű kell legyen.

1421-ben említik először a szent Márton templomot. Ekkor plébánia: sőt a győri püspök falujának eléggé meglepő módon a második plébániája: *discretis viris dominis Johanni beate Marie virginis et Marco sancti Martini de Sabaria ecclesiarum plebanis* olvasható egy levélcímzésben (VaML Vegyes kötet, 219). Ezután az említések szaporodnak. 1475-ben a *sabbariai*

szent Márton egyház plébánosát Pálnak (HORVÁTH 1993, 356. Körmend, jelzetlen), 1493-ban Istvánnak hívják (HORVÁTH 1993, 356: OL. DI. 19 991.: az oklevél kelte *Datum Sabarie apud S. Martinum*). 1504-ben plébánosát Istvánnak hívják és ugyanekkor a templom szent Katalin oltárát is említik (HORVÁTH 1993, 356: Galgóc, Erdődy lt. lad.46. f.1. Nr. 7., Említi HORVÁTH 1958, 32; MÁLYUSZ 1935, 261, 465. szám). 1509-ben még mindig István a plébános (HORVÁTH 1993, 356. Körmend, Acta Antiqua Alm.5. lad.7. nr. 164). 1512-ben a templom szent László oltárát említik (OL. DI. 58 263; KÁDÁR–HORVÁTH–GÉFIN 1961, 148). A templom mellett kialakuló kis település először 1516-ban Újfalu néven tűnik fel: *penes possessionum Wyfalw, ante ecclesiae Sancti Martini* (OL Múzeumi törzsanyag, 1516. dec. 10). A 16. század folyamán a várbeli Szűz Mária templom megszűnt plébánia lenni. Mivel akkor már a mezővároson kívül, a Szent Márton templom körül kisebb település alakult – 1583: *Possessiunculae Zent Marton vocatae penes ad Ecclesiam B. Martini episcopi et confessoris Sabariensis* (VaML Vasvári káptalan Prot. 1592, 59).

Mi lehetett az oka annak, hogy a kis településen két plébánia volt, amikor ez Magyarországon még a nagyobb városokban is ritkaságszámba ment (POURQUERY 1991)? A kettő közül melyik, mióta lehetett plébánia?

A Szűz Mária templomot a győri püspök valószínűleg akkor építtette, amikor a 12. század végén vagy a 13. század első évtizedeiben megkapta Sabariat a királytól. Ugyanúgy Szűz Mária tiszteletére szentelték, mint a győri székesegyházat. A második templom építésének két oka lehet: vagy azért volt szükséges, mert amikor a vár és környéke a győri püspök kezére jutott, a település keleti határán túli szent Márton templom még a pannonhalmi bencéséké volt, vagy, mert a templom a püspök lakhelyeül szolgáló vártól távol volt. Ezért a vártól mindössze 35 méterre építtette fel az új templomot. A település régi, mondhatni szent Istváni alapítású templomának és plébániájának a szent Márton templomot kell tartanunk, mert ellentmondana a 13. századi magyarországi gyakorlatnak, hogy a püspök a faluban még egy plébániát alapítson. A szent Márton templommal ellentétben a Szűz Mária templomnak csak 1421-től vannak oklevélemlétséi (VML Vegyes kötet, 219; Horváth Tibor Antal feljegyzése, amit sehol sem tett közzé), és ezek nem szólnak plébániáról. A 13. században értelmetlen, mert szükségtelen és nem indokolható egy második plébánia alapítása. Később azonban, amikor Szombathely lakossága megnövekedett és a település a püspöktől privilégiumokat kapott, és végül a Mária templom a külső várfalak megépülésével a várba került, valamikor a 15. század elején plébánia lett. Azonban még ebben az időben is kimondottan ritka két plébánia egy mezővárosban. Ez a tény annyit jelenthet, hogy a Szombathely nagyobb lakottságú, jelentősebb település volt, mint ahogy általában feltételezzük.¹³

Jegyzetek

- 1 P. Bakacs Lőrinc OP perjel 1915. szeptember 1-én kelt levele az Egyházmegyei Hivatalnak, amelyben leírta a templom tornyában függő harangokat. „1. Me fudit Jacobus Montell Neostadi anno 1748.; 2. Johann Baptist Divall in Wienn hat mich gossen A. 1738.; 3. J. Baptist Dival hat mich gossen in Wienn 1737.; 4. Fudit me Andreas Haller Sabariae 1834.” (KISS–SZILÁGYI 1992).
- 2 A templom újabb építéstörténetéhez lásd röviden továbbá VaML Domokos férfiszerzet iratai. A kolostor levéltárát, ami a 16. század vége óta tartalmaz iratokat Szalay János OP rendezte. Talán éppen a viszonylagos kicsinységének köszönhető a levéltár és a többi irat, hogy a szerzetesrendek feloszlásakor és a rendtagok elszállítása után (1950) nem pusztultak el, hanem bekerültek a szombathelyi levéltárba. Ezzel szemben a ferences kolostor sokkal nagyobb levéltári anyaga a több tízezres könyvtára kodexeivel, ősnymtatványaival és kézírataival együtt nyomtalanul eltűnt.
- 3 A feliratot először Béli Mátyás említi (BÉL, 183), azonban már Batthyány Erzsébet építési feliratán, a templom homlokzatán is olvasható 1670-ből.
- 4 A szűk területen, nehéz körülmények között végzett lelkiismeretes munkáját minden résztvevőnek ezúton is köszönjük. Csordós Róbert fh., Derdák Ferenc geodéta, Dominkovits Péter fh., Eddős Judit restaurátor, Egyed Tibor villanyszerelő, Fábíán Ottilia egy.hallg., Gáblí Cecília gimn. tanuló, Gajdán István fh., P. Hajmási Erika régész, Horváth József kőműves, Horváth Szabolcs fh., Kapornaki Sándor fh., Kalocsai Péter fh., Karesics László fh., Kiss E. Csaba restaurátor, Mayer László fh., Medgyes Magdolna régész, Molnár András fh., Németh Attila videós, Németh László kazánfűtő, Rosta József fotós, Sosztarits Ottó régész, Szabó Csaba fh., Szeifert Dezső fh., † Szabó János rózsafűzér készítő, Székely Anikó fotós, Tóth Kálmán fh., Vincze Ferenc kőműves, Vízvári Zsolt ásatási technikus, Wesztergom Miklósné restaurátor.
- 5 A déli templomsarok az 1924-es építkezéskor leírtakból jól rekonstruálható. Ekkor a sekrestye fölött lévő, a sekrestyével azonos területű, téglalap alakú oratóriumot kibővítették, mivel a földszinti folyosót is a zárda keleti falával azonos méretűre szélesítették. Így a sekrestye felett, az oratórium déli falát elbontották, és egy négyzetes alaprajzú helyiséget alakítottak ki. 1924. június 11-én a következőket jegyezték fel a Historia Domusba. „Mind érdekesebb kezd lenni a régi chorus (oratórium) épülete. (...) Ugyancsak a balsarokban (ÉNy-i sarok, KG-TE) volt egy támpillér a sekrestyeajtó és a Mária oltár között, amelyet szintén eltávolítottak, hogy elkészíthessék a félkör alakú sarkot”. A sekrestyeajtó és a Mária oltár a földszinten van, a feljegyző ennek segítségével tudta pontosan behatárolni a kérdéses falszakaszt: a „pillér” tulajdonképpen az 1. periódusú román templom DK-i sarka.
- 6 Ugyan az íves apszisú első templom felmenő falait is római téglából falazták, ebből azonban még nem lehet szűkszerűen arra következtetni, hogy az az építmény, amiből a téglák származtak, ugyanabban a körzetben állt. Nem jelenthetett távolságot a téglaszállítás a római városból sem.
- 7 Savaria későrómai temetője feltáratlan. Déli felére az 1970-es években felépült új városrész házai a kutatást lehetetlenné teszik. Ezért különösen fontos lenne a kutatás a szent Márton templom előtti téren, még mielőtt végleges rendezésre nem került a terület. Így legalább valami képet lehetne kapni a római kori temetkezésekről. Az eredményes kutatás lehetőségét azonban az 1930. október–novemberében a templom előtti térről történt földlehorlás jórészt csökkentheti (VaML Domonkos férfiszerzet iratai 6. csomó). A későantik temetőnek csak az egykori Tölbuchin u. 32–34 (MEDGYES–TÓTH 1974, 1975), 53 (MEDGYES 1991) szám alatti kertjében, majd a domonkos kolostor délkeleti sarkánál (1986. szeptember. Medgyes Magdolna), most pedig a templomban folyt feltárás. Ezeknek területe a temető nagyságához képest elenyésző. Feltárás híján Savaria későantik-népvándorlás kori története aligha ismerhető meg.
- 8 Vö.: KRALOVÁNSZKY 1985, 359, aki idézi az 1092-es szabolcsi zsinat rendelkezését a régiségük miatt elpusztult templomok helyreállításáról: a pusztulás okát a faépítkezésben látja a szerző.
- 9 1638. április 18-án a telepítés ügyeit intéző Ferrari Sigismundo megköszöni Batthyány Adám grófnak a szentmártoni *rendház* felszentelésére küldött hordó bort (IVÁNYI 1942, 52, Nr. 20). A templomot április 4-én árták át a szerzeteseknek, tehát akkor már – egyébként értelemszerűen is – a kolostornak már állnia kellett.
- 10 Iványi Béla a Batthyányiak szerepét hangsúlyozza a rend újratelepítésében. (IVÁNYI 1942, 23-); Az igyekeztük ellenére sem a szorgalmazott Rohoncon vagy Szalónakon telepedtek meg a domonkosok. A kapcsolat ugyan megmaradt a renddel – ezt látjuk Batthyány Erzsébet személynél keresztül megvalósulni, de a szombathelyi telepítésben láthatólag komoly szerepük nem volt. Az Erdődyek közül feltehetőleg György gróf, Batthyányi Erzsébet férje tűnik fel, mint a kolostor pártfogója már 1653-ban (IVÁNYI 1942 nr. 2, 3, 84–85).
- 11 Sulpicius Severus, Vita Sancti Martini 6,3: *Itaque, ut animo ac mente conceperat, matrem gentilitatis absolvit errore, patre in malis perseverante; plures tamen suo salvavit exemplo.* (FONTAINE 1967–1969 II. 581).
- 12 PRT I 185, 1237–1240, *deinde protenditur terminus eius usque Sabariam, ubi dicitur natus Sanctus Martinus, et ibi valle media est fons sacer, qui vocatur caput Pannoniae, qui cum aliis rivulum sub ecclesia Sancti Willibaldi et vocatur Pannosa...*
- 13 Itt mondunk köszönetet Derdák Ferenc geodétának és Kiss E. Csaba restaurátornak jelen tanulmányunk rajzainak elkészítéséért.

IRODALOM

- Anjou okm.
BÉL Anjou-kori Okmánytár. I–VII. (Szerk.: Nagy I.) Bp. 1878–1920.
M. BÉL, *Vás vármegye leírása*. (ford.: Tihanyi Tiborné Szálka Irma) 6. közlemény. *Vasi Szemle* 33 (1977) 266–294.
- FONTAINE 1967–1969 J. FONTAINE, *Sulpice Sévère, Vie de Sainte Martin I–II. Sources chrétiennes* Nr. 133–134. Paris 1967–1969.
- GIESLER 1981 J. GIESLER, *Untersuchung zur Chronologie der Bijelo-Brdo Kultur PZ* 56 (1981) 167 p.
- GUZSIK 1979 T. GUZSIK, *Veszprém megye középkori templomépítészetének kutatási kérdései*. *VMMK* 14 (1979) 163–202.
- HÁZI J. HÁZI, *Sopron szabad királyi város története*. I/1–7; II/1–6. Oklevelek. Sopron 1921–1943.
- HESZTERA 1983–84 A. HESZTERA, *A szombathelyi Szent Márton templom Szűz Mária oltárának állagmegóvó konzerválása*. *Savaria* 17–18 (1983–84) 503–530.
- HORVÁTH 1944 T. A. HORVÁTH, *Szent Márton születési helyének okleveles adatai*. *Acta Savariensia* 4. Szombathely 1944. 57–77.
- HORVÁTH 1958 T. A. HORVÁTH, *A középkori Szombathely topográfija*. *VSz* 12 (1958)-1 25–33.
- HORVÁTH 1993 T. A. HORVÁTH, *Szombathely a XV–XVIII. században*. *Acta Savariensia* 8. Szombathely 1993. 450 p.
- IVÁNYI 1942 B. IVÁNYI, *Dominikánus levelek és oklevelek a körmendi levéltárban*. *Körmendi Füzetek* I (1942) 100 p.
- KÁDÁR–HORVÁTH–GÉFIN 1961 Z. KÁDÁR–T. A. HORVÁTH–GY. GÉFIN, *Szombathely*. Magyar Műemlékek. Budapest 1961, 173 p.
- KISS 1991 G. KISS, *Szombathely-Kisfaludy S. u. 72. RégFüz* I/42 (1991) 93.
- KISS 1992 G. KISS, *Egy szombathelyi 11. századi sírlelet*. *Panniculus* C/4 (1992) 2 p.
- KISS s.a. G. KISS, *Adatok a Nyugat-Dunántúl korai várépítészetéhez*. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak IV. konferenciája. Visegrád 1993. szeptember 20–22. s.a.
- KISS–SZILÁGYI 1992 G. KISS–I. SZILÁGYI, *A szombathelyi Szent Márton templom 18–19. századi harangjai*. *Savaria Múzeum Kiállítási Lapok* 27 (1992) 2 p.
- KISS–TÓTH 1990 G. KISS–E. TÓTH, *Gótiikus faragványok a szombathelyi Szent Márton templomból*. *Savaria Múzeum Kiállítási Lapok* 13 (1990) 4 p.
- KOLLER 1969 H. KOLLER, *König Arnolfs grosses Privileg für Salzburg*. *MQSL* 109 (1969) 65–75.
- KOPPÁNY 1967 T. KOPPÁNY, *Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében*. *VMMK* 6 (1967) 117–149.
- KOPPÁNY 1993 T. KOPPÁNY, *Carlo della Torre, a Batthyányak 17. századi építésze*. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. *Művészettörténet-Műemlékvédelem*. Bp. 1993, 339–352.
- KRALOVÁNSZKY 1985 A. KRALOVÁNSZKY, *A veszprémi és zirci templomok kutatása*. in: *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai*. Bp. 1985, 353–360.
- MÁLYUSZ 1935 E. MÁLYUSZ, *A szlavóniai és horvátországi középkori pálos kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban*. (XI. befejező közlemény). *LK* 13 (1935) 233–265.
- MEDGYES 1991 M. MEDGYES, *Szombathely-Tolbuhin u. 53. RégFüz* I/42 (1991) 40.
- MEDGYES–TÓTH 1974 M. MEDGYES–E. TÓTH, *Szombathely-Tolbuhin u. 32–34. RégFüz* I/27 (1974) 49–50.
- MEDGYES–TÓTH 1975 M. MEDGYES–E. TÓTH, *Szombathely-Tolbuhin u. 32. RégFüz* I/28 (1975) 66.
- MITTERAUER 1963 M. MITTERAUER, *Karolingische Markgrafen im Südosten, Fränkische Reichsaristokratie und bayerischer Stammesadel in österreichischen Raum*. *ArchivÖsterrGeschicht*. Wien 1963.
- MOSSER 1969 A. MOSSER, *Salzburg und das Königsgut an der Traisen*. *MIÖG* 77 (1969) 249–283.
- NÉMETH 1981 P. NÉMETH, *Civitas et suburbium*, *SSz* 35 (1981) 50–59.
- OKISZ Magyar Oklevél-szótár. Régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye. (Szerk.: Szamota I.–Zolnay Gy.) Bp. 1902, 1210 h.

- OL Országos Levéltár, Budapest
- PAIS-GYÖRFFY 1975 Anonymus, *Gesta Hungarorum* (Kiadta: Pais D.–Györffy Gy.) Bp. 1975.
- PAULOVICS 1943 I. PAULOVICS, *Savaria–Szombathely topográfiaja. (Az 1938–41. évi kutatások eredményei.)* Acta Savariensia 1. Szombathely 1943, 63 p.
- PAULOVICS 1944 I. PAULOVICS, *A szombathelyi Szent Márton-egyháznak, Savariai Szent Márton születéshelyének római kori eredete.* Acta Savariensia 4. Szombathely 1944, 5–54.
- POURQUERY 1991 M.-M. de POURQUERY, *A plébánia és a városi környezet.* Aetas 1991, 59–93.
- PRIKLER H. PRIKLER, *Giovanni B. Ceresola, a szombathelyi Szent Márton templom építője?* VSz 22 (1968) 441–446.
- PRT *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története.* I–XII. (Szerk.: Erdélyi L.–Sörös P.) Bp. 1902–1916.
- SILAGI-VESZPRÉMY 1991 *Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars.* (Unter Mitarbeit von L. Veszprémy, hgb. von G. Silagi) Ungarns Geschichtsschreiber 4. Sigmaringen 1991.
- SZALAY 1938 J. SZALAY, *A szombathelyi Szent Domonkos-rendiek lelkipásztori működése 1638–1938.* Szombathely 1938, 192 p.
- SOPRONI-SZÓKE 1978 S. SOPRONI–M. SZÓKE, *Visegrád-Várkert.* RégFüz I/31 (1978) 91–92.
- SZÓKE 1982 B. M. SZÓKE, *Ein charakteristischer Gebrauchsgegenstand des Ostfränkischen Grenzgebietes: das Eisenmesser mit Knochengriff.* Acta ArchHung 34 (1982) 23–39.
- TÓTH 1971 E. TÓTH, *A savariai insula-rendszer rekonstrukciója.* ArchÉrt 98 (1971) 143–169.
- TÓTH 1973 E. TÓTH, *Late Antique Imperial Palace at Savaria.* Acta ArchHung 25 (1973) 117–137.
- TÓTH 1974 E. TÓTH, *Szent Márton pannonhalmi születéshely legendájának kialakulása.* Vigilia 39 (1974) 306–312.
- TÓTH 1975 E. TÓTH, *Későantik császári palota Savariaban.* VSz 29 (1975) 420–440.
- TÓTH 1977 E. TÓTH, *A Savaria-Bassiana útszakasz.* ArchÉrt 104 (1977) 65–75.
- TÓTH 1978 E. TÓTH, *Die karolingische Burg von Savaria.* FolArch 19 (1978) 151–182.
- TÓTH 1978 E. TÓTH, *Savaria-Szombathely karoling vára.* VSz 32 (1978) 396–413.
- TÓTH I. 1987 I. TÓTH, *Ecclesia Sancti Martini in Sabaria. Jegyzetek egy két évszázados filológus-vita margójára.* Életünk 24 [25] (1987) 2 167–172.
- TÓTH 1991 E. TÓTH, *A Quinque Basilicae-Quinque Ecclesiae helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez.* JPMÉ 36 (1991) 101–107.
- TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994 E. TÓTH–B. ZÁGORHIDI CZIGÁNY, *Források Szabaria-Szombathely történetéhez a kezdetektől 1600-ig.* Acta Savariensia 9. Szombathely 1994.
- UB *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg I–IV.* (Szerk.: Wagner, H.–Lindeck-Pozza, I.) Graz–Köln–Wienn 1955–1985.
- VALTER 1971–1972 I. VALTER, *A zalaszentmihályfalvai r.k. templom kutatása.* MMűvéd 1971–1972. Bp. 1974. 145–160.
- VALTER 1985 I. VALTER, *Romanische Sakralbauten Westpannoniens.* Eisenstadt 1985, 304.
- VALTER 1985a I. VALTER, *Középkori egyházi épületeink kutatása.* in: Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai. Bp. 1985, 317–341.
- VaML Vas Megyei Levéltár, Szombathely
- WEIGEL 1950 H. WEIGEL, *Das Patrozinium des heiligen Martin.* Studium generale 3 (1950) 150–156.
- ZSÁMBÉKY 1990 M. ZSÁMBÉKY, *17. századi sírkövek Szombathelyen.* VSz 44 (1990) 429–442, 476.
- ZSÁMBÉKY-KISS s.a. M. ZSÁMBÉKY–G. KISS, *Szombathely-Vártemplom.* Lapidarium Hungaricum. Vas megye I. s.a.

ARCHÄOLOGISCHE UNTERSUCHUNG DER ST.-MARTINSKIRCHE IN SZOMBATHELY 1984–1992
(Vorläufiger Bericht der freigelegten Denkmäler aus dem 9–13. Jahrhundert)

Auszug

Von der mittelalterlichen Geschichte Szombathelys zeugen nur einige teils noch bestehende, teils zugrunde gegangene Gebäude. Die 1237 erstmals erwähnte Kirche der Jungfrau Maria wurde Ende des 18. Jahrhunderts zusammen mit den Mauern der Innenburg aus der Karolingerzeit abgerissen. Die Franziskanerkirche aus dem 14. Jahrhundert wurde archäologisch bis heute nicht freigelegt, und die St.-Martinskirche wurde im 17. Jahrhundert umgebaut, nachdem der Bischof von Győr, György Draskovich 1638 den Dominikanerorden wieder in Ungarn ansiedelte, zuerst in Szombathely. Er übergab die frühere Pfarrkirche dem Orden und verlegte die Pfarrei in die Burgkirche (Kirche der Jungfrau Maria). Die heutige St.-Martinskirche wurde mit Hilfe der Frau von György Erdődy, Erzsébet Batthyány 1668–1672 erbaut. Unter den Kirchenschiffen befindet sich eine Krypta mit den Grabstellen der Grafen Erdődy. Die frühneuzeitlichen Bauten – vor allem der Kryptaraum – vernichteten die früheren Überreste, so war bei den archäologischen Untersuchungen mit nicht allzu viel zu rechnen. Zudem stammt die erste direkte urkundliche Erwähnung auch erst aus dem 15. Jahrhundert (1421). Dennoch machten einige Umstände die Erforschung nötig.

1. Die Kirche befindet sich außerhalb des mittelalterlichen Szombathely, östlich der Siedlung, fast anderthalb Kilometer von der mittelalterlichen Burg entfernt. Ungeachtet dessen war diese Kirche die Pfarrkirche von Szombathely.

2. Die Kirche steht im Bereich der von Savaria nach Osten führenden römischen Landstraße und des sich neben dieser hinziehenden altchristlichen Friedhofes, von dem sämtliche genau lokalisierten christlichen Grabsteine Savarias stammen (RIU I 77, 80, 81, 83, 85.). Der römische Friedhof war seit dem 1. Jahrhundert n. Chr. in Gebrauch, er war auch der Friedhof des mittelalterlichen Szombathely und blieb es bis in die 1960er Jahre.

3. Das Patrozinium der Kirche gehörte dem in Savaria geborenen Bischof hl. Martin. In der Kirche findet sich die – offensichtlich mittelalterliche und immer wieder erneuerte – Aufschrift: *Hic natus est sanctus Martinus*. Der Brunnen vor der Kirche wurde 1360 als *puteus lapideus Sancti Martini* erwähnt (HORVÁTH 1958, 31). Nach der bis ins Mittelalter zurückreichenden Tradition hat Martin seine Mutter mit dem Brunnenwasser getauft.

Die Kirche steht also an einem Ort mit starker kultureller Tradition, welche die Erhaltung des Ortsnamens Sabaria förderte. Bis zum Ende des vergangenen Jahrhunderts hatte die Stadt sogar drei offizielle Namen: den lateinischen Sabaria, den ungarischen Szombathely und den deutschen Steinamanger. Saba-

ria war im 9. Jahrhundert ein bedeutender, eine Burg besitzender, Civitas genannter Ort (860: UB I 6. Nr. 10) in der Ostmark, vermutlich Markgrafschaftssitz (MITTERAUER 1963). Da um die Rundburg von Szombathely herum die mittelalterlichen Schichten zerstört sind, erhofften wir uns von der Erforschung der St.-Martinskirche Angaben zur mittelalterlichen Geschichte von Sabaria-Szombathely. Obwohl die archäologische Freilegung wegen der Krypta nur auf einem kleinen Gebiet stattfinden konnte, waren die Grabung und die Mauerforschung erfolgreich.

Im Chor der Kirche wurden etwa 15 m² nicht zusammengehöriger Fläche freigelegt, wodurch in 10–15 Schichten die Beerdigungen vom 9. bis zum 17. Jahrhundert beobachtet werden konnten. Die Grabungsergebnisse werden im folgenden den Zeiten (Bauperioden) entsprechend bis zum Ende des 15. Jahrhunderts zusammenfaßt.

- I. Im Chor der Kirche fanden wir einige Gräber des Friedhofes aus dem 9. Jahrhundert. Im Grab Nr. 7 fand sich ein Rasiermesser mit Knochengriff, der mit gepunkteten Kreismustern verziert war. (Abb. 5.) Aus den Bestattungen des 9. Jahrhunderts ließ sich feststellen, daß die Kirche aus der Karolingerzeit, von der sich keine identifizierbaren Spuren fanden, vermutlich an der Stelle des heutigen Kryptaraumes stand.
- II. Zu Beginn des 11. Jahrhunderts wurde eine Holzkirche errichtet, von der wir bloß eine nord-südlich verlaufende Pfahlreihe und die Südwestecke fanden. (Abb. 2.) An der Ostseite der Pfahlreihe, sich nach ihr ausrichtend, befanden sich Gräber von Toten, die allgemein mit S-förmig endenden Haarringen bestattet wurden waren. Grab Nr. 27 (Abb. 6.) wird durch die darin befindliche Münze Stephans I. (CNH I 1) ungefähr auf die Mitte des 11. Jahrhunderts datiert. Bei einer früheren Fundrettung wurde 1988 etwa 120 m nördlich von der Kirche auch der ähnlich alte heidnische Gräberfeld der Siedlung gefunden.
- III. Am Ende des 11. Jahrhunderts wurde an der Stelle der früheren Holzkirche eine relativ große Kirche errichtet, von der wir nur die Breite feststellen konnten. Die Apsis der geosteten Kirche hatte einen Halbreisabschluß. (Abb. 2.) Die aus abgerissenen römischen Ziegeln aufgesetzten Wände der Kirche waren mindestens 6 m hoch, und die äußere Breite des Kirchenschiffes betrug mehr als 9,5 m. Die damaligen Bestattungen waren ohne Beigaben.
- IV. Im 13. Jahrhundert wurde die Kirche nach Osten um einen bedeutend größeren, gerade geschlossenen Chor erweitert und das Schiff erhöht.

(Abb. 2.) Diese Grundrißform entspricht den ungarischen Kirchenbauten des 13. Jahrhunderts. Die Maße des viereckigen Chor: etwa 8,5x9 m, mit 8 m hohen Wänden, die ein etwa 7 m hohes Kreuzgewölbe bedeckte. Den romanischen Chor verwendete man bei den späteren Umgestaltungen, da er sich zur Zeit fast gänzlich mit dem Chor der Barockkirche deckt. An seiner Nordwand kamen Freskenfragmente zum Vorschein.

V. In der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts wurde im Zusammenhang mit dem neuerlichen Umbau auch der romanische Chor teilweise umgestaltet. In seine Wände wurden größere, gotische Fenster als die früheren und eine Tür gebrochen.

Bei der Grabung kamen die ersten mit Sicherheit ins 9. Jahrhundert datierbaren Funde in Szombathely zum Vorschein. Vermutlich wurde an der Stelle des späteren St.-Martinkirche die Kirche der karolingerzeitlichen *Civitas* gebaut. Die Wahl des Platzes für den Kirchenbau auf dem aus römischer Zeit stammendem, im 4. Jahrhundert schon christlichen Friedhof bedeutet das kultische Weiterleben des Platzes. Die Bestattungen waren mit Sicherheit fortlaufend vom 1. Jahrhundert über das ungarische Mittelalter hinweg bis in unser Jahrhundert. Die kultische Tradition belegt auch der Brunnen vor der Kirche, in der Achse der romanischen Kirche, der 1360 als *puteus lapideus Sancti Martini* erwähnt wurde (und neben dem heute eine Statue steht: Der hl. Martin tauft seine Mutter).

G. Kiss
Savaria Múzeum
H-9701 Szombathely
Pf. 14.

E. Tóth
Magyar Nemzeti Múzeum
H-1370 Budapest
Pf. 364.

